

ŠALEŠKI ZBORNIK

V dobrih treh letih in pol smo v zbirki Šaleški razgledi uspeli izdati že kar nekaj zanimivih in kvalitetnih knjig. Ob odločanju o naslovih, ki naj bi v zbirki izšli, pa smo naleteli na vrsto besedil, ki si objavo zaslužijo, a njihov obseg za samostojno izdajo žal ni zadosten. Poleg tega pa že vrsto let pogrešamo občinsko revijo, ki bi se ukvarjala z vprašanji kulture, zgodovine, sociologije.

Z Zbornikom, ki je v vaših rokah, se odločamo za novost v Šaleških razgledih, novost, s katero želimo vsaj malo zapolniti vrzel pri objavljanju kvalitetnih in krajših strokovnih besedil. Enkrat na leto bodo tako v knjigi izdani teksti, za katere prej ni bilo primerne prostora. Zborniki bodo zasnovani pestro, bili naj bi svojevrsten pregled duhovnega ustvarjanja v Šaleški dolini.

Uredniški odbor žal ne pozna vseh avtorjev ali besedil, primerne za objavo v Zborniku, zato drage bralke in bralci, pomagajte nam s svojimi prispevki ali pa nas opozorite na druge avtorje. Zbornik bomo vedno pripravljali vse leto.

Vlado Vrbič

96243

KULTURNI
CENTRAN
NAPOTNIK
VELENJE

Salpêtrijevski pogledi 3

Velenje, 1992

ŠALEŠKI ZBORNIK

Šaleški razgledi 8

908 (497.12)

96243

POVRATEK V PRIHODNOST

(Kultura med prestopnima letoma 88 in 92)

V naslovnem obdobju je bilo polno burnih dogodkov, ki so močno vplivali tudi na slovensko kulturo. Za republiški nivo je značilno močno politično angažiranje kulturne elite (predvsem pisateljev), poudarjanje nacionalnega v kulturi oziroma kulturnega v nacionalnem, ter predvsem v zadnjem delu obdobja večji poudarek na vsebinah množične, narodno združevalne in narodno reprezentativne kulture. Za naš lokalni (velenjski) nivo so značilne sistemske spremembe (kot posledica republiških političnih sprememb), kakšnih posebnih premikov v vsebini kulturnega delovanja pa ni bilo opaziti. Če bi hoteli ugotoviti, kaj smo v Kulturnem centru postorili v zadnjih štirih letih, je najbolje vzeti v roke poslovna poročila, ki so dokaj natančno, a za mnoge dokaj suhoparno čtivo. Morda se je bolj zanimivo spomniti, v kakšnih pogojih smo poslovali.

OD KOMUNIZMA DO DEMOKRACIJE

Sistem socialističnega samoupravljanja in z njim svobodna menjava dela, SIS-i in ostale pojavne oblike, so doživljali številne kritike že pred spremembo političnega sistema, ter seveda negacijo s (sámo) ukinitvijo. Stvari pa seveda niso enostavne, saj še zdaleč ni bilo vse tako zgrešeno, kot bi radi prikazali vulgarni kritiki vsega, kar se je dogajalo pri nas od druge svetovne vojne pa do slo-

venske pomladi. To lahko trdimo sedaj, ko se že kažejo obris novega in so mogoče prve primerjave. Predvsem bi lahko svobodni menjavi dela očitali preširoko udeležbo nekompetentnih uporabnikov, ki jim je bilo ob vsakodnevni tegobah v službi naprteno še odločanje v samoupravnih interesnih skupnostih. Ko se je model takšnega odločanja izkazal za utopičnega, je odločanje počasi prevzel v svoje roke birokratski aparat v SIS-ih, skupščine pa so vse bolj postajale zgolj glasovalni aparat.

Seveda bi novemu sistemu delali krivico, če bi sedanje stanje ocenjevali kot dokončno, saj se modeli odločanja verjetno še niso razvili v celoti. Toda dosedanje izkušnje (odnos med občino in republiko, odnosi v občini) ne dajejo spodbudnih rezultatov. V upravnem, administrativnem smislu je morda prišlo do neke poenostavitve - vendar na račun stroke in motiviranosti kulturnih delavcev za čimboljše dosežke. Izključno pravico odločanja o sredstvih (denar je žal pomembna podlaga za delo) imajo upravni organi - ministrstva, izvršni sveti ter skupščina, ki sprejema globalne plane. Izvršni svet (ministrstvo) pri pripravi in popravkih planov ne vključuje v delo stroke (izvajalcev), njegov administrativni aparat pa je za posamezna področja absolutno nekompetenten. Vse je podrejeno idealni finančni zgradbi občinskega proračuna v smislu "kaj za to, če stene niso enako velike in trdne, važno je, da smo zanjo porabili natanko tisto število zidakov, ki jih imamo na razpolago". Izvajalci smo o finančnih planih samo obveščeni in smo jih dolžni izvajati. Ob državnih plačah in administrativno določenem planu pa je od izvajalcev smešno pričakovati neko posebno motivacijo za delo.

Odvrtimo film za kakšno leto nazaj: izvajalci smo pripravili svoje plane, ki smo jih v organih samoupravne interesne skupnosti z nekom vendarle usklajevali in jih

uspešno) zagovarjal sekretar komiteja za družbene dejavnosti. V sam sistem priprave planov in odločanja o njih je bilo kljub vsemu vključenih večje število strokovnjakov s posameznih področij, več je bilo kontrolnih mehanizmov, izvajalci pa smo imeli večji vpliv na načrtovanje dejavnosti. Po poteku petletnega plana Kulturne skupnosti, ki je bil nekakšen vsebinski okvir razvoja kulture, v novem sistemu nismo več govorili o vsebinskem razvoju kulture v občini - občinski organi se ukvarjajo predvsem s kulturo kot členom v brezhibnem delovanju novega sistema - z upravljalškega vidika seveda. Strinjamo se lahko s tem, da je treba imeti učinkovit upravni sistem - toda ta naj bo le orodje za uresničevanje koncepta razvoja kulture na daljši rok. Sicer bo kulturna politika na milost in nemilost prepuščena funkcionarjem, ki (vsak s svojim političnim prepričanjem in gledanjem) pogosto prihajajo in prav tako pogosto odhajajo s političnega prizorišča. Na oblikovanje kulturne politike in pogoje za njeno izvajanje mora biti vpliv strokovne javnosti in izvajalcev zagotovljen.

CENTER ALI CENTRI

Že proti koncu devetdesetega leta se je hkrati z razvojem principa močne države (ob obravnavi predloga Zakona o zavodih) pojavila dilema o bodoči organiziranosti kulturnih ustanov (zavodov) na republiškem in lokalnem nivoju. Eden najbolj verjetnih predlogov za uresničitev je bil, da bi kulturne ustanove v Sloveniji združili po vsebinah, tako da bi bili na primer vsi slovenski muzeji povezani v enoten zavod, oziroma skupnost zavodov. Takšna skupnost bi (seveda) prevzela tudi vse glavne poslovne funkcije, financirana pa bi bila neposredno iz republiškega proračuna. Nova republiška zakonodaja še

ni pripravljena (niti v osnutku), zato ne vemo, ali naj bi zakon upošteval ta ali kakšen drug predlog, vendar je že sama pobuda sprožila razmišljanja o organiziranosti kulture v velenjskem prostoru. V Velenju je skoraj vsa profesionalna kultura združena v Kulturnem centru Ivana Napotnika, zato se je v posameznih enotah pojavilo vprašanje, ali naj bi Kulturni center še obstajal kot zavod ali pa bi ga preoblikovali v več posameznih zavodov, od katerih bi se potem npr. knjižnica in muzej povezala v republiške zavode s svojega področja. Če bo zakonodaja to jasno določala, potem dilem ne bo; če pa bo zakonodaja ohlapnejša, se bo treba odločiti - ostati v centru ali ne.

Če gledamo z lokalnega nivoja, imata obe odločitvi dobre in slabe strani. Pri modelu republiške centralizacije lahko morda pričakujemo neko finančno varnost - država bo morala zagotavljati vsaj minimalna finančna sredstva za preživetje, medtem ko občine včasih še tega ne zmorejo. Slabih strani tega modela pa je več:

a) centralizacija v Ljubljani pomeni koncentriranje denarja v središču ter s tem manjšo verjetnost enakopravne delitve sredstev v "periferne" zavode;

b) centralizacija pomeni neke vrste uravnilovko potreb in s tem sredstev;

c) odgovornost izvajalcev se torej prenese na republiški nivo, s tem pa se zmanjša odgovornost zavodov do svojega okolja;

d) delavci v kulturi postanejo državni uslužbenci, ki verjetno ne bodo motivirani za maksimalno angažiranje pri vsestranskem razvoju svojega okolja;

e) v skrajni fazi bodo sedanji centralni zavodi še bolj centralni, periferni pa še bolj periferni...

centralni, periferni pa še bolj periferni...

V tem trenutku je obstanek Kulturnega centra manj vabljiv predvsem zaradi nižjega vrednotenja kulture v občinskem kot v republiškem proračunu, saj je republika v lanskem letu za svoje programe (npr. muzej) namenjala več sredstev kot občina. Tu je lani npr. do prvega in edinega rebalansa prišlo šele ob koncu leta. Če odmislimo to pomanjkljivost (za katero - bodimo optimisti - verjemimo, da je začasna!), potem vidimo v trenutni organiziranosti profesionalne kulture v občini (morda s kakšnimi popravki) več dobrih strani:

a) usklajen razvoj (načrtovanje, izvajanje) vseh področij kulture v občini;

b) racionalno izrabo strokovnih kadrov - timsko obdelavo posameznih projektov, ki posegajo na več področij;

c) racionalnejšo organizacijo vodstvenih, kadrovskih, administrativnih funkcij;

d) večjo možnost koncentracije in racionalnejše porabe sredstev;

e) močnejši vpliv na organe odločanja, kot bi ga sicer imeli majhni zavodi, ki bi tekmovali tudi med sabo;...

Če bomo postavljeni pred dokončno odločitev, potem moramo delavci v kulturi temeljito pretehtati vse možnosti, pri tem pa imeti pred očmi predvsem svoje bodoče delovne pogoje, socialno varnost in seveda razvoj celotne kulture v občini (in s tem posredno tudi v Sloveniji). Pravico in dolžnost razmišljanja o položaju in organiziranosti pa bodo vsekakor morali imeti tudi poslanci v občinski skupščini, ki se bo morala izreči o načinu, s katerim bomo najbolj zanesljivo prišli do kulture, vpete v razvojne cilje občine.

Ob vseh sistemskih, organizacijskih in finančnih težavah smo tudi zadnja štiri leta uspeli z dobrim delom obdržati ugled centra in ga z nekaterimi novimi oblikami dela (založništvom, raziskovalnimi tabori, likovnimi kolonijami, izvirnimi prireditvami za otroke...) tudi povečati. Predvsem pa smo uspeli na vseh področjih zastaviti delo tako, da je bilo usmerjeno v neke jasne in dosegljive razvojne cilje. Ujeli smo še zadnji vlak in se v teh letih razvili v zavod z moderno računalniško podporo - verjetno ima v malokaterem slovenskem kulturnem zavodu (tako kot v našem) vsak strokovni delavec svoj računalnik, ki ga zna uporabljati in ga tudi uporablja.

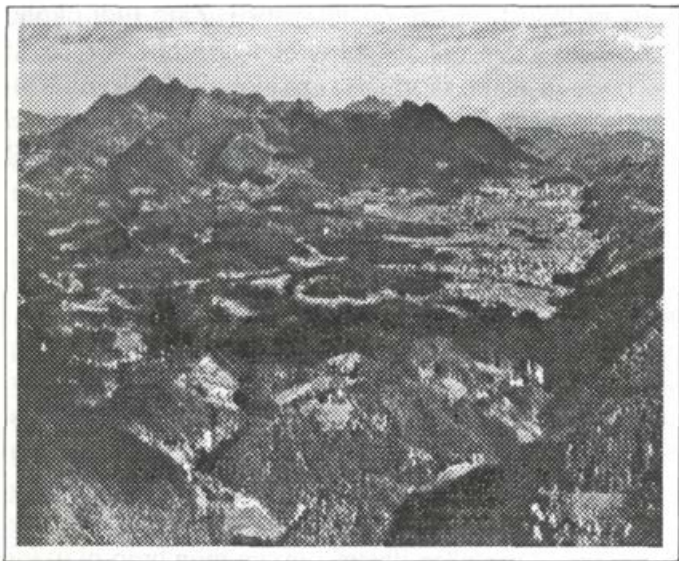
Z racionalno porabo sredstev smo vzdrževali naše glavne objekte, pri čemer smo naprimer funkcionalno usposobili praktično vse prostore v knjižnici, ki je sedaj optimalno izkoriščena; zagotovili smo normalne delovne pogoje delavcem muzeja; v domu kulture smo uredili garderobe za obiskovalce, bife, kadilnico in garderobne prostore za igralce, prenovili tla v veliki dvorani, na objektu in pred njim pa smo izvedli nekatere nujne obnovitvene posege; prenovili smo tla v galeriji, posodobili depo ter uredili delovne pogoje za dva kustosa.

Na področju varstva kulturne dediščine smo pred zaključkom restavratorskih del na Kavčnikovi domačiji v Zavodnjah; velenjski grad je med drugim dobil novo fasado in portal, urejamo 900 m² podstrešja; začeli smo dela za zaščito Šaleškega gradu, nov projekt pa je tudi ohranitev in obnova Slivnikove hiše v Zavodnji. Z izdajanjem knjig v zbirki Šaleški razgledi (pričujoča je že osma) smo sistematično začeli zbirati in ohranjati gradiva z različnih področij bogate šaleške preteklosti in sedanjosti. Zbirka se je "usedla", nobenega dvoma ni, da

mora v tej ali kakšni drugi obliki ostati stalnica na področju kulturnega ustvarjanja v občini.

Morda lahko rečemo, da smo v "medprestopnih letih" postavili temelje neki moderni zasnovi podjetja (zavoda) na področju kulture in da smo se otresli kompleksov majhnosti in neenakopravnosti. Zato tudi okolje na nas ne gleda več kot na nebodigatrebne berače, ki naj bodo za vsako skorjico kruha globoko hvaležni. Kultura je nujni, osnovni sestavni del družbe, kulturni delavci pa enakovredni partnerji v dogovarjanju za svoj položaj!

Matjaž Šalej
**POKRAJINSKO EKOLOŠKA
REGIONALIZACIJA ŠALEŠKE
DOLINE S FAKTORSKO ANALIZO**

Pogled s Svetega Križa na Šaleško dolino. S fotografije so dobro vidni regionalizacijski pasovi.

PROBLEM REGIONALIZACIJE

Problem geografske regionalizacije je v sodobni geografiji še vedno zelo aktualen. Slika zemeljskega površja je rezultat dolge vrste procesov, od zelo počasnih geoloških dogajanj pa do neprimerno hitrejših družbenih, ki se ne razlikujejo med seboj samo po svojem bistvu, temveč predvsem po svojem tempu. Poskus opredeljevanja regij na osnovi celote je težak, saj je vsaka občja geografska regionalizacija občja samo na videz, dejansko pa je bolj ali manj fizičnogeografska ali družbenogeografska.

Kljub čedalje večjemu pomenu in uporabi specifičnih regionalizacij (npr. geomorfoloških, klimatskih ...) mora ostati regionalizacija čim bolj geografska, kompleksna, upoštevajoč čim več faktorjev. Ob bolj ali manj znanih naravnogeografskih dejstvih je čista naravnogeografska regionalizacija še vedno zelo problematična, predvsem ob dejstvu, da v naših geografskih širinah čista neokrnjena naravna regija ne obstaja več, s tem pa postaja ta pojem čedalje bolj abstrakten in nerealen. Najmočnejšo težo v tem smislu ima danes fiziognomična regionalizacija, ki se v glavnem opira na fizičnogeografske kriterije in poteze, ob njih pa se upoštevajo tiste kulturnogeografske poteze, ki prihajajo do izraza v fiziognomiji in s tem v tipu pokrajine (npr. izraba zemlje). V pojmu fiziognomija se skriva geografsko funkcijsko jedro, fiziognomična pokrajina ali regija pa s svojimi antropogenimi elementi predstavlja stvarno geografsko okolje, v katerem se razvija dejavnost družbe. Takšno regijo lahko imenujemo tudi ekološko regijo ali pa regijo geografskega okolja.

POKRAJINSKO EKOLOŠKA REGIONALIZACIJA

Pokrajinsko ekološka delitev upošteva (tako kot geografija) večino geografskih dejavnikov, tudi človekov poseg v naravo, vendar se njena načela in metode delno ločijo od regionalno geografskih. Pri pokrajinski ekologiji je v ospredju bolj splet vegetacije kot viden pokrajinski element in kot indikator ekoloških pogojev. Načela regionalizacije pri fizični geografiji in pokrajinski ekologiji so sorodna, osnovna razlika med njima pa je v tem, da prva vidi regijo kot celoto, pokrajinska ekologija pa kot splet ekotopov, hor ali ekoloških mozaikov. V primeru kulturne pokrajine so torej naloge in metode pokrajinsko - ekološke delitve ozemlja zahtevnejše in težje. Ob

ugotovitvi naravnih pogojev je potrebno primerjati ekotopne kulturne pokrajine in presoјati, kako se skladajo z naravnimi razmerami.

Pri opredelitvi pokrajinsko - ekološke regionalizacije si moramo nujno pomagati s tako imenovanimi nosilnimi pokrajinskoekološkimi elementi, ki jih analiziramo s kompleksno metodo ugotavljanja ekotopov in regij. Ozemlje analiziramo ločeno po elementih, za katere vemo, da so pomembni za živi svet. Sinteza teh pokrajinoformnih elementov pa nam nakazuje sorodne ekotopne in regije. Po tej metodi dobimo v vpogled pokrajinsko - ekološko sestavo, če prekrivamo karte na prosojnem papirju ali pa kot v našem primeru z računalniško metodo, kjer s faktorsko analizo ponderiramo prostorske celice, za katere imamo v datotekah evidentirane posamezne pokrajinsko - ekološke elemente.

REGIONALIZACIJA S POMOČJO FAKTORSKE ANALIZE

Faktorska analiza je ena od možnosti obvladovanja geografske realnosti, tako raznolikosti kot individualnosti. Analizo prostora je mogoče opredeliti kot členitev prostora v pogledu različnih vrednosti spremenljivk, ki jih posamezni njihovi deli imajo za delitev na regije. S tako analizo lahko dosežemo bistveno zmanjšanje spremenljivk na prostorsko najbolj relevantne in tudi možnost grupiranja spremenljivk in iskanje njihove medsebojne soodvisnosti (glej analizo usadov). Naša analiza, ki jo v tej nalogi obravnavamo, spada med vrednostne analize. Vsaka takšna analiza vsebuje poleg kvalitativnih rezultatov kvantitativne delovne postopke in metode, ti pa so le dobra pomoč, ne pa tudi cilj geografskih raziskav. Faktorska vrednostna analiza je subjektivna delovna operacija, četudi termin analiza vsebuje konotacijo objektivnosti. Tega dejstva se moramo zavedati pri interpretaciji naših spoznanj.

Model primernosti prostora spada med modele vrednostnih analiz prostora za razmestitev in lokacijo posameznih dejavnosti v prostoru. V našem primeru smo ga uporabili za razmestitev posameznih regij oz. višinskih pasov in s tem hkrati izvedli regionalizacijo prostora. Opredeljevanje faktorjev za model primernosti je predstavljeno z izpolnjeno tabelo, ki je pripravljena za vnos v računalnik. Po vnešenih matematičnih obrazcih se v računalniku izvrši procedura, ki nam poda rezultat. Ta nam predstavi neko splošno, v veliki meri pričakovano podobo prostora občine Velenje kot regije. Vizuelno predstavo o homogenosti oz. nehomogenosti dobimo z grafično sliko, ki prikazuje stvarni položaj velikosti in teže faktorjev. Za naš model niso bile upoštevane vse možnosti iz razpoložljive banke podatkov, ker nekaterih spremenljivk, ki so relevantne v naši regionalizaciji (klima, vegetacijska doba, mikrorelief ...), banka podatkov ne vsebuje. Nekateri spremenljivke ne pokrivajo celotnega prostora, ampak prikazujejo le posamične pojave (mikrorelief) in jih s stališča grobe regionalizacije nismo mogli upoštevati kot relevantne spremenljivke tega modela regionalizacije.

PRIMERNOST PROSTORA

Pri opredeljevanju ustreznosti prostora za regionalno delitev sta potrebni dve osnovni pravili:

- opredelitev homogenih con v prostoru, con za katere enolično velja regionalna opredelitev,
- količinska opredelitev vrednostnega potenciala prostora.

Kriteriji, ki so dejansko različne prostorske cone, kažejo v prostoru večje ali manjše neskladje meja, za usklajitev le-teh se uporablja normaliziran postopek.

Ta tehnika omogoča različno težo posameznih kriterijev za opredelitev krajinskih enot. S tem je seveda podana možnost, da eden od faktorjev močneje vpliva na prostorsko razsežnost določene regije. Po opisanem postopku pridobljena krajinska enota je namreč bolj ali manj ekološko označena, s tem pa ji je mogoče tudi z opisom opredeliti regije ter splet problemov, ki so nanje vezani. Prostorske statistične metode dajejo več možnosti homogenizacije con, pri čemer pa je kartografsko delo bolj ali manj podobno ročnemu prekrivanju prosojnih kart. Pri tem so na vsaki karti vrisane posamezne cone prostorskih pojavov. Dobljene nove cone s presečišči izhodiščnih con so homogene v pogledu uporabljenih izhodiščnih prostorskih pojavov, le da je v njih drugačna kombinacija teh pojavov. Te cone lahko glede na pokrajinsko - ekološko regionalizacijo heterogenosti večjega števila ekotopov imenujemo hore ali geohore.

Uporaba te tehnike je učinkovita takrat, ko poznamo vrednosti posameznih krajinskih enot, problem pa je te enote razmejiti.

POSTOPKI VREDNOTENJA

Ker so posamezne podatkovne tematike predstavljene s kodami, je potrebno najprej vsako možno stanje valorizacijskega parametra točkovati, to pomeni, da vsaki kodi priredimo oceno od 0 do 4. Vsako podatkovno tematiko, ki je v izbranih spremenljivkah, moramo postaviti v eno izmed štirih regij, za katero je najbolj značilna. Te štiri regije smo predhodno določili s pregledom in analizo kartografskih tematik in posebnih tematskih kart. Različno vplivnost in pomembnost posameznih parametrov za model regionalizacije je mogoče opredeliti s prirejanjem teže. Z večjo težo lahko poudarimo pomembnost posamezne spremenljivke, ki ima podobne cone

parametrov kot spremenljivka, ki ni vnešena v bazo podatkov, za analizo pa bi bila zelo pomembna. Primer je lahko višinski temperaturni gradient, ki sovpada z mejami nadmorske višine. Možno je vključiti še izločilni pogoj, to je opredeliti tisto stanje posameznega parametra, ki pomeni najnižjo vrednost izračuna valorizacijskega modela ne glede na stanje drugih parametrov v isti prostorski enoti. Za boljšo prostorsko predstavo regije smo iz obeh kart izločili glavni vodotok, reko Pako in montanogena velenjska jezera. V regionalizaciji Šaleške doline smo izločili celice, ki ne spadajo v kotlinski del občine.

IZBOR SPREMENLJIVK VREDNOTENJA

Za regionalizacijo Šaleške doline in regionalizacijo cele občine smo izbrali spremenljivke, ki prostorsko popolnoma pokrivajo prostor občine in so tako ali drugače pomembne za pokrajinsko ekološko vrednotenje. Spremenljivke vsebujejo različno število kod oz. podatkovnih tematik, ki so ocenjene z ocenami od 0 do 4, pri čemer vrednost 0 predstavlja ničelno vrednost spremenljivke. V obeh variantah regionalizacije je število spremenljivk s pozitivno težo enako. Tudi teža spremenljivk je povsod enaka, razen pri nadmorski višini, kjer smo pri regionalizaciji Šaleške doline priredili večjo težo tej spremenljivki zaradi primerjave in razlik detajlov v vrednotenju celic. Nadmorska višina je pri regionalizaciji cele občine vsekakor manj odločujoč faktor kot v regionalizaciji Šaleške doline, vertikalno bolj razgibanega dela občine. Zato je ta teža (+5) večja kot teža v celotni občini, kjer moramo upoštevati, da južni del občine predstavlja terciarno gričevje, ki fizičnogeografsko ni del doline. Tu ima večjo vlogo mikrorelief in ne višinska pasovitost. Teža spremenljivk nam pove tudi razmerje in relevantnost spremenljivke ter njeno razmerje do drugih spremenljivk. V našem primeru ima 7 pozitivnih fakto-

rev skupno težo +11, to pa pomeni, da je v vrednotenje vključeno 11 faktorjev, ki so za vrednotenje enako pomembni.

SPREMENLJIVKE VREDNOTENJA

Spremenljivke vrednotenja so: nadmorska višina, strmina, ekspozicija, talni tipi, inženirsko geološka karta I, površinski pokrov in gozdne združbe. Največjo težo smo priredili nadmorski višini, sledi strmina in površinski pokrov, ostale spremenljivke pa imajo težo +1.

- Nadmorska višina je najpomembnejši faktor v regionalizaciji, saj nam poleg svoje absolutne vrednosti posredno prikaže količino padavin, ki se večajo z orografskim momentom. Nadmorska višina vpliva tudi na temperaturni višinski gradient, dolžino vegetacijske dobe ter mnogo drugih elementov, ki vplivajo kot faktor pokrajinsko ekološke regionalizacije, če bi o njih imeli popolno sliko in vse podatke. Višino smo ločili v štiri podatkovne tematike, ki v relaciji z drugimi faktorji podajajo osnovne značilnosti naše regionalizacije. Po višinah smo razdelili relief na štiri pasove. Pas od 350 do 400 m zajema dolinsko dno in pritoke. Dno Šaleške doline je na višini 355 do 390 m, obe pleistocenski akumulacijski terasi Pake pa sta na višini do 20 m nad strugo Pake. Pas od 400 do 550 m ima specifično geološko strukturo (pliocenska plošča), je dvignjen svet nad dnem doline in razrezan v obliki hrbtov in goric. Za ta pas je značilna tudi daljša vegetacijska doba na prisojnih legah in ima specifične klimatske razmere. Pas od 550 do 750 m predstavlja že višine, ki spadajo v hriboviti svet in imajo v Šaleški dolini bistveno drugačne fizičnogeografske lastnosti kot pokrajina nižje. Višje pa je že nižji gorski pas s poudarjeno reliefno pripadnostjo večjim, obsežnejšim fizičnogeografskim regijam: podaljškom Karavank in vzhodnim odrastkom Savinjskih Alp.

- Strmina je v regionalizaciji pomemben faktor, saj je korelativna vrednost reliefne razgibanosti in višinske pasovitosti vedno velika. Poleg svoje absolutne vrednosti strmina podaja še podatke o mikroreliefnih oblikah, pa tudi o eroziji ipd.. V prvi pas smo uvrstili strmine do 3%, v drugi pas 3-10%, v tretji 10-20% in v četrti pas nad 20%.

- Površinski pokrov predstavlja hkrati zemljiške kategorije, izrabo zemlje in tudi aktualno vegetacijo. Zaradi aktualnega stanja prikaza izrabe prostora ima pomembno vlogo v regionalizaciji. V prvi pas smo uvrstili močvirnate travnike, njive, hmeljišča, vrtove in urbanizirani del površja. V drugi pas travnike, sadovnjake in razgalljeno podtalje, v tretji pas smo uvrstili pašnike, grmišča in redek gozd, v četrti pa le gozd, ki predstavlja 60% vseh hektarskih celic.

- Spremenljivka ekspozicije ni tako pomembna kot ostale, vendar zaradi specifične polkrožne, amfiteatralne oblike Šaleške doline in reliefa, ki je najvišji ravno v skrajni zahodni in vzhodni točki občine, opravičuje izbor. Vzhodne in zahodne lege so v četrtem pasu, ravnina v prvem pasu, severne ekspozicije v tretjem pasu, južne pa v drugem.

- Geološka podlaga ima 13 podatkovnih tematik oz. geoloških enot. V četrtem pasu smo razvrstili eno samo enoto, ki je najbolj zastopana na slemenih in v zahodnih delih občine, to je enota magmatskih kamenin in tufov. V prvem pasu so aluvialni nanosi in klastične usedline ter peščeno glineni sedimenti. Ostale spremenljivke so v drugem in v tretjem pasu, odvisno od deleža, ki jih imajo po višinskih pasovih.

- Talne tipe in gozdne združbe smo zaradi nepasovitosti in spremenjene talne osnove in aktualne vegetaci-

je obravnavali praktično, z oceno, v katerem pasu so najbolj zastopani. Teža teh dveh spremenljivk je +1 zaradi zmanjšane vplivnosti na regionalizacijo in pasove kot cilj te regionalizacije.

SPREMENLJIVKE IZLOČANJA

V obeh primerih regionalizacije smo izločili zaradi preglednosti kart in specifičnega ekotopa reko Pake in vsa tri jezera: Škalsko (staro Velenjsko) jezero, Velenjsko ali Plevelovo jezero in Šoštanjsko ali Družmirsko jezero. Pake smo izločili tudi zato, da se poudari naslonjenost osrednjega dolinskega vodotoka na Šoštanjsko prelomnico, jezera pa zato, da poudarimo glavno eksploatacijsko cono lignita. Pri regionalizaciji Šaleške doline smo z izločitvijo nadmorskih višin, zlivnih območij pritokov Pake in krajevnih skupnosti poskušali opredeliti ožje območje Šaleške doline. Dolino smo opredelili z zlivnim območjem Pake na severu in zahodu, Šoštanjsko geološko prelomnico in gričevje nad njo na jugu. Vzhodni obod doline predstavlja edini večji levi pritok Pake v dolini, potok Trebušnica. Struga Trebušnice se prav tako naslanja na tektonsko prelomnico, ki se iz Velenja nadaljuje proti Vinski gori in Dobrni po nizkem podolju. Mejo regije zaključuje na vzhodu probojna soteska Paka od vasi Selo pri Velenju do najožjega dela - soteske Huda Luknja, tam pa se meje regije zopet naslonijo na severno razvodnico Pake.

Z izločitvijo nadmorskih višin pod 350 m, ki predstavljajo hkrati tudi najnižjo točko Šaleške doline pri vходу Pake v sotesko Penk, smo izločili velik del južnega dela občine. Leve pritoke Pake (razen Trebušnice), desne pritoke izven kotline v južnem delu občine ter direktne pritoke Savinje iz skrajnega zahodnega dela občine smo izločili s spremenljivko zlivnih območij. Spremenljivka

krajevnih skupnosti pa je bila uporabljena kot korekcijska spremenljivka, saj se meje krajevnih skupnosti večkrat ujemajo z naravnimi mejami, z njo pa smo izločili zlivna območja hudournikov, ki se izlivajo direktno v Pako kot hudourniki ali kot podtalnica. Z izločitvijo delov pokrova, ki ne spada v regijo Šaleške doline, smo dobili zaokroženo sliko doline, razdeljeno na štiri regijske enote. (glej tabeli 1 in 2 na 25. in 26. str.)

REGIJE ŠALEŠKE DOLINE

Končni rezultat regionalizacije Šaleške doline in občine Velenje je računalniški izris dveh kart, ki razdelita površino na štiri enote, ki smo jim priredili posamezne podatkovne tematike, spremenljivke in teže. Ti dve karti se v celoti ne ujemata zaradi različne teže podatkovnih tematik. Regije so v regionalizaciji Šaleške doline bolj homogene zaradi večje teže spremenljivk nadmorske višine, ki je dominanten faktor regionalizacije na pasove. Regije se prepletajo in predstavljajo samo vrednosti spremenljivk za vsako prostorsko celico, v celoti pa se prilagajajo reliefnim in naravnim razmeram pokrajine. Regije so sledeče: dolinsko dno, termalni pas, hribski pas in nižji gorski pas.

DOLINSKO DNO

Prvi pas, dolinsko dno, obsega dno Šaleške doline ob toku Pake in njenih pritokov. To je pretežno raven svet aluvialnih ravnic, v veliki meri urbaniziran ali žrtvovan eksploataciji premoga. Zaradi premogovništva se v tem pasu pojavljajo montanogene udorine, v katerih so nastala jezera. Jezera, v tem primeru kot umetne ekotope, bi bilo potrebno obravnavati kot posebne ekotope. V našem primeru pa so sestavni del dolinskega dna. Za ta pas so značilne nizke nočne temperature zaradi inverzije, predvsem v mirnih, jasnih nočeh in pozimi. Ponoči je

vlačnost ozračja višja, zaradi pozeb pa slabše uspevajo občutljivejše kulture. Pas obsega ozemlje do približno 400 m in je precej homogen glede na druge pasove. V regionalizaciji občine je sestavni del tega pasu nižina ob spodnjem toku Pake, ki že predstavlja severni del Spodnje Savinjske doline. V ta pas pa spada še nižina ob Lokoviškem potoku ter področje Šentilja ob zgornjem toku Trnave. V Šaleški dolini zajema ta regija 15% površine, v občini pa 18%.

TERMALNI PAS

Drugi, termalni pas, se začneja 10 do 50 m nad dolinskim dnem in sega od 150 do 200 m relativne višine. Zgornja meja tega pasu je približno 550 m nad morjem. To je dvignjen svet na pliocenski plošči, ki zajema laporje, glino, ilovico in mehkejše karbonatne kamenine v podlagi. V nižjih predelih so tla mokrotnejša. Klimatsko predstavlja ta pas toplejše podnebje glede na dno doline in se spreminja glede na nadmorsko višino. Za ta pas je značilna temperaturna inverzija, manjše letne in dnevne amplitude in višji nočni minimumi, ki pomenijo možnost gojitve občutljivejših kultur, največ sadjarstva. Na prisojnih legah v južnih delih tega pasu je razvito tudi vinogradništvo. Naravna vegetacija na suhih prisojnih je združba hrasta puhovca in črnega gabra, specifična za ta termalni pas. Poleg prevladujočega gozda in sadovnjakov so v tem pasu še njive in travniki. V regionalizaciji zajema ta pas višje ležeče dele na hrbtih pliocenskega ravnika, ob strugah vodotokov najdlje ob Paki in Velunji ter v obrobju Savinjske doline, Kavč, v Podkraju, Skornskih hribih, v področju Malega vrha in Gavc. Ta pas zavzema tretjino vse površine tako v občini kot v sami Šaleški dolini.

Razteza se v višinah med 350 in 750 m. Priodna (potencialna) vegetacija je tu še bukov gozd, kot v drugem pasu, vendar danes prevladuje mešani in iglasti gozd. V višini 650 do 750 m je kar 75% površin še pod gozdom. Tu se začenjajo tudi obsežne, strnjene gozdne površine, ki se nadaljujejo v gorski pas. Zgornji rob tega pasu predstavlja tudi mejo strnjene poselitve v občini, nad njo so le še osamljene kmetije in manjši zaselki. V ta pas sodi na vzhodu širše področje Paškega Kozjaka, Stropnice, Smodivnika, Ljubele, Graške gore, na severu področje Zgornjih Raven in Zavodenj, na zahodu Belih Vod, Loma, Visočkega vrha in Skornskih vrhov, v južni del občine pa v ta pas sodijo vrhovi južnega roba doline (Koželj...) ter apnenčaste grude (Gora Oljka, Bezgova) in vrhovi Ložniškega gričevja. Hribski pas je najobsežnejši, saj predstavlja 38% površine znotraj regije Šaleške doline in 35% površine celotne občine.

NIŽJI GORSKI PAS

Nižji gorski pas zavzema skrajne zahodne in vzhodne dele občine Velenje, na vzhodu področje Paškega Kozjaka oz. Špika, Stropnice in Smodivnika, na zahodu pa širše področje Smrekovca, Slemenca in del Belih Vod. V regionalizaciji Šaleške doline so Smrekovec, delno Bele Vode in Paški Kozjak izvzeti. Čeprav so zgornje meje tega pasu 1200 m, smo vanj v regionalizaciji občine vključili tudi Smrekovec zaradi zložnega reliefnega prehoda in vegetacije, ki je v tem delu občine zelo homogena. Vzrok za to je tudi geološka osnova. To je pas mešanih gozdov, zaradi selektivnega redčenja listavcev pa prevladujejo iglavci (smreka, jelka). Ta pas je najmanjši in obsega 12% vse površine.

Regionalizacija občinskega prostora predstavlja deli-

tev, ki je značilna za razgiban svet, saj predstavlja višinsko pasovitost. Seveda obstajajo znotraj področja razmejitve tudi specifični ekotopi, ki so odvisni predvsem od mikroreliefa, mikroklime in temu prilagojene vegetacije. Podrobnejša diferenciacija bi zahtevala globljo analizo in za naš model regionalizacije predvsem dodatna dopolnila banki podatkov, ki bi zajemala celotni občinski prostor. Predvsem bi bili potrebni podatki o mikroreliefu in aktualni vegetaciji, ki se je v novejšem času precej spremenila z rabo prostora. Zato ostaja ta analiza poskus opredelitve potencialnih regij, ki so se dandanes že pomembno spremenile in se še spreminjajo.

Drug problem predstavljajo predvsem neskladja mej občine z naravnimi mejami regije. Problem ni tako velik kot se zdi, saj se mezoregija v veliki meri ujema z občinskimi mejami. Problematične so južne občinske meje, ki terciarno Ložniško in Ponikvansko gričevje sekajo po sredini. Manjši problem predstavlja tudi področje Smrekovca in Velunjskega grabna. Smrekovec se res direktno odvodnjava v Savinjo, vendar je s svojo naravno lego in družbenogeografskimi vezmi naravno povezan s Šaleško dolino. Druga takšna regija je Velunjski graben in reka Velunja, po kateri poteka občinska meja na severu. Velunjsko porečje sodi v naravnem smislu k Šaleški dolini le v spodnjem toku, zgornji tok pa predstavlja smer podaljškov Karavank, pod katerimi si je v geološki zgodovini Velunja vrezala strugo in se kasneje pretočila v Pako.

Kljub vsemu predstavlja izdelana regionalizacija aplikativen model regionalizacije s kvantitativnimi metodami, ki so v geografiji premalo uporabljene in lahko realni sliki slovenskega geografskega prostora in njegovih regij dodajo novo dimenzijo.

Tabela 1: POKRAJINSKA EKOLOŠKA REGIONALIZACIJA OBČINE VELENJE
(Model primernosti prostora)

SPREMENLJIVKA	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	Teža
1) NAMO	0	1	2	3	4																					+ 3,0
2) STRM	0	1	2	3	4																					+ 2,0
3) EKSP	0	1	2	3	4	4																				+ 1,0
5) TLA	0	1	3	3	3	4	4	2	2	2	2	2	3	3	2	2	2	4	4	4	4	4	3	3		+ 1,0
6) VODE	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1	0														- 1,0
8) GEO 1	1	4	3	2	3	3	1	2	1	1	1	1	1	1	2	1										+ 1,0
10) POKR	0	2	4	3	3	1	2	1	2	2	1	1	1	1	1	3										+ 2,0
14) ZDRU	0	1	1	3	2	2	1	4	4	3	2	3	2	2	2	1										+ 1,0

OPOMBA: pod 1) NAMO

- 1 = do 400 m
- 2 = 400 m - 550 m
- 3 = 550 m - 750 m
- 4 = nad 750 m

VREDNOSTI OCEN

- 1 = DOLINSKO DNO
- 2 = TERMALNI PAS
- 3 = HRIBSKI PAS
- 4 = NIŽJI GORSKI PAS

Tabela 2: POKRJINSKO EKOLOŠKA REGIONALIZACIJA ŠALEŠKE DOLINE

SPREMENLJIVKA	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	TEŽA
1) NAMO	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	+ 5,0
1) NAMO	0	1	2	3	4																											- 1,0
2) STRM	0	1	2	3	4	4																										+ 2,0
3) EKSP	0	1	3	3	3	4	4	2	2	2																						1,0
5) TLA	0	1	1	1	1	2	2	2	2	2	3	3	2	3	2	2	4	4	4	4	4	4	3	3								+ 1,0
6) VODE	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1	0																					- 1,0
8) GEO 1	1	4	3	2	3	3	1	2	1	1	1	1	2	1																		+ 1,0
10) POKR	0	2	4	3	3	1	2	1	2	2	1	1	1	3																		+ 2,0
14) ZDRU	0	1	1	3	2	2	1	4	4	3	2	3	2	2	1																	+ 1,0
25) KRAJ	0	0	0	0	1	1	1	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0					- 1,0
45) ZLIV OB	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	1	1	1	1	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1	- 1,0

Opomba: pod 1) NAMO 1 = 0 - 350m, teža = -1,0

- Černe A., Klemenčič M., Plut D., Metodologija opredeljevanja pokrajinskih enot na primeru Tržiške občine, Zbornik 12. srečanja Slovenskih geografov - Gorenjska, Ljubljana 1981
- Gams I., Osnove pokrajinske ekologije, Ljubljana 1986
- Kljajič D., Geografski oris Šaleške doline in Škal, Šaleški razgledi 3, Zbornik Škale, Velenje 1989
- Lenart S., Pokrajinski odnosi med prebivalstvom in nadmorsko višino v občini Velenje (mladi raziskovalci za razvoj občine Velenje), Velenje 1991
- Melik A., Slovenija II, geografski opis, II/2 Štajerska s Prekmurjem in Mežiško dolino, Ljubljana 1957
- Plut D., Fizičnogeografska regionalizacija Koprškega primorja s pomočjo faktorske analize, Geografski vestnik XLIX, Ljubljana 1977
- Plut D., Slovenija - zelena dežela ali pustinja, Ljubljana 1987
- Prispevek k razvoju celovitih in načrtovalsko naravnanih analiz stanja okolja ter možnosti vključevanja varovalnih vidikov planiranja v izdelavo občinskih prostorskih planov (primer Velenje), več avtorjev, skripta Zavoda za urbanizem Velenje,
- št.1 - 1981,
- št. 1/2 - 1982,
- št. 2 - 1982,
- št. 3 - 1982,
- št. 4 - 1986.
- Sore A., Velenjska kotlina nekoč in danes, Celje 1963

USADI V OBČINI VELENJE

OGROŽENOST RELIEFA OBČINE VELENJE Z USADI

Velenjska občina je s svojo lego v SV Sloveniji podvržena raznim oblikam ujme. Najpogostejša so neurja s točami in poplave v spodnjem toku reke Pake. Ob zadnji večji ujmi konec oktobra in v začetku novembra 1990, ki je največ škode povzročila Savinjski dolini, so v velenjski občini največjo škodo povzročili številni manjši usadi. Največ usadov se je sprožilo v kotlinskem obrobju zahodnega dela Šaleške doline, ki predstavlja hkrati širše zaledje ogroženega področja Savinjske doline in zao kroža najbolj prizadeto območje oktobrske ujme.

Da bi bolje spoznali zakonitosti pojavljanja usadov v velenjski občini, smo usade evidentirali na delovnih kartah 1:5000 ter jih s pomočjo hektarske mreže (100 x 100 m) in koordinat vnesli v prostorsko - informacijski sistem občine, kjer so nam lahko služili za nadaljnjo analizo. Celotno število usadov, ki so bili evidentirani, je 96, od tega največ v naseljih Ravne nad Šoštanjem, Topolšica, Florjan, Skorno, Lokovica, Kavče in Podkraj. Intenziteta pojavljanja usadov pojema od zahodnega proti vzhodnemu delu obrobja Šaleške doline, kot pojemajo in so pojemale padavine v povprečnih letnih količinah ter tudi ob ujmi oktobra lani. Usadi predstavljajo manjše zdrse, razpoke in tokove, ki se jih tehnično da sanirati. Nastanku usadov pogojujejo predvsem trije dejavniki:

- velika strmina pobočij,
- nepravilna raba strmih pobočij,
- nepravilna gradnja lokalne prometne infrastrukture in stanovanjskih objektov.

V občini je ogroženo z usadi 176 hektarskih celic, kar predstavlja skoraj 1% ali točneje 0,94% vsega reliefa. Glede na to, da je občina poraščena z gozdovi kar na 60% površine in da je hkrati v geološko sorazmerno stabilnem območju, pa je to več kot je v takšnih okoliščinah normalno. Usade smo klasificirali in jih delno analizirali v povezavi s petimi od 59 spremenljivk, ki vplivajo na pojavljanje usadov. Te spremenljivke pokrivajo 18812 ha celic prostorko - informacijskega sistema ali le celice, v katerih se določeni pojavi pojavljajo. Za približno 1/3 usadov je geodetski zavod izdelal natančna geološka poročila o stanju, vzrokih nastanka in sanaciji usadov, ostali manjši usadi pa so bili evidentirani, pregledani in sanirani v krajevnih skupnostih.

KLASIFIKACIJA USADOV

Klasifikacija usadov temelji na kombinaciji med velikostjo usada, tipom drsenja in stanjem saniranosti usada. S kombinacijo teh elementov smo ločili devet tipov usadov, ki nam označujejo in opredeljujejo karakteristike celic, ogroženih z usadi, hkrati pa opredeljujejo velikost, tip in stanje vseh usadov.

VELIKOST USADOV

Velikost usada označuje površino, ki jo zajema drseči teren. Ker je dolžina drsenja usadov manjša, smo se opredelili za klasifikacijo po površini drseče prepereline in jo ločili v dve kategoriji - pod in nad 200 m². Sama ločnica nam pove, da je ta meja nizka, ker so prevladovali manjši usadi od 500 m². Sama velikost kot klasifikacijska osno-

va ima v našem primeru subjektiven značaj, ker je za večino usadov velikost določena z oceno, velikost usadov pa se tudi na karti ne more prikazati v naravni velikosti. Na karti lahko razberemo le ogroženost celice, ne pa dejansko velikost usada. Število usadov je večje nad 200 m² (s 60 evidentiranimi usadi), ti so ogrožali 125 hektarskih celic. Razen dveh ali treh usadov so bili vsi manjši kot 10 arov (1000 m²). Zaradi določanja usadov z oceno velikosti so zanesljivejše ocene večjih usadov, ki so bolj ogrožali lastnike zemljišč in infrastrukturo, saj so bila za vse večje usade izdelana strokovna geološka poročila.

TIP USADOV

Klasifikacija tipov usadov temelji na načinu njihovega premikanja. Usade smo razdelili na dva osnovna tipa, zdrsne in tokovne. Kot zdrsni usadi so klasificirani običajni usadi, ki prevladujejo ob deževnih ujmah. Za ta tip je značilno premikanje sklenjenega kosa travne ruše, ki se tudi ob drsenju in posedanju bistveno ne deformira. Premiki so večinoma krajši, saj nekateri usadi drsijo zelo počasi. Ustvarjajo razpoke, ki jih lastniki lahko sanirajo že z nabijanjem ilovice v razpoke, s tem preprečijo večje vpijanje vode v preperelino. Takšni usadi so redkejši, vendar v primerih, ko ogrožajo stanovanjske objekte, bolj nevarni, saj je sanacija zaradi kontinuiranega drsenja otežkočena ali celo onemogočena. Ponavadi se izvaja s postavljanjem pilotov ali zaščitnih zidov. Drugi osnovni tip so tokovni usadi. Njihova značilnost je, da se preperelina po sprožitvi usada v fazi premikanja bolj ali manj premeša. Premešana prepereлина ima značaj toka, ki jo odnese in odloži v nižjih stabilnejših legah. Teh tipov usadov je več, saj so značilni za večje strmine pobočij, kjer so plazišča. Ponavadi ti

usadi zajamejo preperelino bolj plitvo kot zdrsi. Tokovnih usadov je bilo kar 2/3 in so zajemali 125 celic (70%).

Tabela 1: Klasifikacija usadov ter število usadov in celic v dopolnitvi spremenljivk banke podatkov

Dopolnitev spremenljivk v banko podatkov: 42. USADI	št. usadov	št. celic
0 - ni pojava	/	18636
1 - saniran zdrsní usad, pod 200 m2	8	11
2 - saniran zdrsní usad, nad 200 m2	11	22
3 - saniran tokovni usad, pod 200 m2	12	17
4 - saniran tokovni usad, nad 200 m2	21	45
5 - nesaniran zdrsní usad, pod 200 m2	4	5
6 - nesaniran zdrsní usad, nad 200 m2	8	14
7 - nesaniran tokovni usad, pod 200 m2	12	18
8 - nesaniran tokovni usad, nad 200 m2	17	36
9 - saniran tokovni usad, nad 200 m2	3	8
skupaj:	96	176

sanirani usadi : 55 , celic 103
 nesanirani usadi : 41 , celic 73
 zdrsní usadi : 31 , celic 52
 tokovni usadi : 65 , celic 124
 usadi pod 200 m2 : 36 , celic 51
 usadi nad 200 m2 : 60 , celic 125

SANACIJSKO STANJE USADOV

Usade smo zaradi planerskih potreb ločili tudi po stanju: ali so sanirani ali ne. Kot saniran usad smo označili vse usade, ki niso ogrožali infrastrukture (stavb, cest...), bili so pravilno odvodnjavani in je bilo zaustavljeno drsenje. Na manjših usadih smo kot sanacijo upoštevali očiščenje in planiranje zdrsele prepereline. Največji problem predstavlja sanacija večjih zdrsnih usadov, ki ogrožajo objekte, saj je treba drsenje skrbno opazovati

in meriti ter sanirati z zahtevnim pilotiranjem. Sanirano je bilo 55 usadov, ki so ogrožali 103 ha celice. Kot posebno kategorijo smo pod spremenljivko usadov (42) vnesli tudi tri starejše usade, ki so bili evidentirani leta 1981 - pred to razširitvijo in dopolnitvijo spremenljivk v bazo podatkov.

VZROKI NASTANKOV USADOV

Da bi odkrili glavne vzroke proženja in nastankov usadov, smo izdelali križne tabele med spremenljivkami usadi in strmina, inženirsko karto I in II, površinskim pokrovom ter prometno infrastrukturo. V zvezah med spremenljivko "usadi" ter ostalimi petimi spremenljivkami smo obravnavali vse celice, tudi tiste, kjer se posamezne spremenljivke ne pojavljajo (prometna infrastruktura).

STRMINA IN USADI

Občina Velenje spada med pretežno hribovite občine po naklonu, saj je le 11% površine z naklonom pod 10°. Največji del občine predstavljajo strmine med 20° - 40°, kar 42% vsega površja. V tej kategoriji se pojavlja največje število usadov. 103 celice z usadi predstavljajo tudi relativno največji delež po kategorijah, ki so ogrožene z usadi - 1,30%. Pri izračunu povezanosti med številom celic po kategorijah ter med usadi smo dobili izredno visoko tesno pozitivno korelacijo 0,93. Visoka korelacija se je v povezavi med usadi pričakovala, vendar ne s takšno vrednostjo, ki predstavlja skoraj vzročno posledično zvezo. Na prvi pogled se zdi, da ta povezava ne predstavlja nobene posebnosti pri pojavljanju usadov glede na strmino. Če pogledamo delež usadov po kategorijah strmin, je dejstvo, da so najbolj ogrožene kategorije strmine med 20° - 40°, sledijo strmine med 10° - 20° in šele za temi kategorijami strmine nad 40°. To ni presenetljivo, saj so celice z največjo strmino porasle pre-

težno z gozdom, ki preprečuje erozijske procese. Najbolj ogrožena kategorija 20°-40° je značilna za obrobje Šaleške doline, ki je ravno v svojem zahodnem delu in še posebej v severnem delu najbolj urbanizirana tudi izven ožjega kotlinskega dela (Topolšica, Florjan, Ravne, Gaberke, Škale). Kljub vsemu je povprečni naklon celic z usadi zelo visok, kar 31%, in priča, da se pojavljajo usadi v skladu z eksogenimi in geomorfološkimi dejstvi (denudacija, graviklastični procesi). Velenjska občina pa zaradi manj številnega pojavljanja manjših usadov kljub svoji razgibanosti ne sodi v kritična območja pojavljanja plazov in usadov.

Tabela 2 : Povezava med strmino in usadi

Naklon	Vse celice		Cel. z usadi		Celotni delež v %
	št.	%	št.	%	
voda	146	0,78	/	/	/
1 - 3	622	3,31	/	/	/
3 - 10	1328	7,06	4	0,30	0,02
10 - 20	2482	13,19	30	1,21	0,16
20 - 40	7919	42,10	103	1,30	0,55
nad 40	6315	33,57	39	0,62	0,21
skupaj	18812	100,00	176	/	0,94

Koeficient korelacije med vsemi celicami po kategorijah in med celicami z usadi je 0,93 - Zelo visoka, tesna pozitivna povezanost $r_{xy} = 0,93$

GEOLOŠKA OSNOVA IN USADI

Geološka osnova velenjske občine je zelo pestra, usadi pa se pojavljajo praktično v vseh litoloških in stratigrafskih enotah. Največji del ozemlja pokrivajo magmatske kamenine in njihovi tufi. Te enote predstavljajo tretjino litološke podlage v občini, na njih pa se pojavlja 76 celic z usadi, ki predstavljajo 43% vseh celic ogroženih z usadi. V teh litoloških enotah je bilo ogroženih torej kar 1,29% celic. Po številu celic je to najbolj ogrožena eno-

Tabel 2 in 3: Povezava med geološkimi kartami in usadi

GEO II	Vse celice		Cel.z usadi		Celot. delež
	št.	%	št.	%	
- pogojno stab. območje	7346	35,05	102	1,39	0,54
- stabilno območje	7254	38,56	46	0,63	0,24
- eksploatac. polje RLV	1545	8,21	1	0,06	0,01
- nestabilno območje	1543	8,20	20	1,30	0,11
- nanosi rek in potok., p.grušč	1124	5,97	7	0,62	0,04
skupaj	18812	100,00	176	/	0,94

Koeficient korelacije med vsemi celicami po kategorijah in med celicami z usadi je 0,87. Visoka, tesna pozitivna povezanost $r_{xy} = 0,87$

GEO I	Vse celice		Cel.z usadi		Celotni delež v %
	št.	%	št.	%	
- magmatske kamnine in njihovi tufi	5874	31,22	76	1,29	0,40
- karbonatne kamnine	3395	18,05	13	0,28	0,07
- glineno peščeni prodni sediment	2633	14,00	29	1,10	0,15
- klastične usedline z precej lap. in gl.	2458	13,07	40	1,63	0,22
- nanosi rek in pot. pobočni grušč	1774	9,49	5	0,28	0,03
- komb. karbonatnih flišu pod. kamnin	1189	6,32	1	0,08	0,01
- fliš in lišu podobne kamnine	644	3,42	8	1,24	0,04
- metamorfne kamnine	642	3,41	2	0,31	0,01
- laporn. glin. sedim.	182	0,97	2	1,10	0,01
- rudni pojav, akt. in zapuščeni jaški, term.izvir, kamnolom	21	0,12	/	/	/
skupaj	18812	100,00	176	/	0,94

Koeficient korelacije med vsemi celicami po kategorijah in med celicami z usadi je 0,27. Nizka, majhna pozitivna povezanost $r_{xy} = 0,27$

ta, kar ne preseneča, saj je tudi največja. Preseneča pa, da je po deležu usadov na enoto druga najbolj ogrožena. Največji delež usadov v določeni enoti je med klastičnimi usedlinami s precej laporovca in glinovca. Od 2458 celic je ogroženih z usadi 40 celic (ali 1,63%). Poleg teh dveh litoloških enot so najbolj ogrožene enote po deležih fliši in flišu podobne kamenine, lapornato glineni sedimenti in glineno peščeni prodni sedimenti.

Glede na velik delež magmatskih, metamorfnih in karbonatnih kamenin - 53%, ki so stabilnejše, in manjši delež terciarnih kamenin - 38%, bi pričakovali negativni koeficient korelacije. To bi bil znak, da je delež usadov pomembnejši med terciarnimi sedimenti, kar pa drži le v določeni meri. Koeficient korelacije je nizek (0,27), vendar še vedno obstaja manjša pozitivna povezanost. Terciarni sedimenti v kotlinskem obrobju doline niso tako razrezani in razgibani kot v subpanonskem svetu in se zaradi manjših naklonov in večje gozdnatosti tudi ne prožijo tako pogosto. Potoki (desni pritoki Pake) so pliocensko ilovico razrezali na veliko podolgovatih brd in ploščatih hrbtov, ki se razlikujejo od subpanonskega terciarja v Sloveniji po tem, da so razvrščeni koncentrično. Ob nižjem osredju imajo podobo pravih ravnin, ki se terasasto dvigujejo proti severu.

Inženirska geološka karta II, ki združuje geološke enote po stabilnosti, nam pokaže nasprotno, zelo visok korelacijski koeficient 0,87. Po tej delitvi prevladujejo stabilna in pogojno stabilna področja, ki predstavljajo 77,6% ozemlja, na njih pa je 78% vseh celic in 84% vseh usadov (148 ha celic). To dejstvo potrjuje, da vzrokov pojavljanja usadov ni iskati v geoloških pogojih, ampak v neustreznih kmetijskih izrabi zemlje in neustrezno grajeni infrastrukturi.

POVRŠINSKI POKROV IN USADI

Podobno kot ugotavljata Natek in Radinja, je tudi v občini Velenje največja gostota usadov v sadovnjakih, travnikih in vinogradih. Precejšen je delež tudi na njivah, vendar absolutno precej manjši kot na travnikih, sadovnjakih in tudi gozdovih. Največ usadov je v celicah, kjer prevladuje gozd, saj gozd pokriva 60% površine občine.

Tabela 4: Povezava med površinskim pokrovom in usadi

Površinski pokrov	Vse celice		Cel. z usadi		Celotni delež v %
	št.	%	št.	%	
gozd	11441	60,28	57	0,50	0,30
travnik	3110	16,53	47	1,51	0,25
sadovnjak	1910	10,15	56	2,93	0,30
njiva	1006	5,35	12	1,19	0,08
urbanizirano	561	2,98	3	0,53	0,01
grmišče	210	1,12	/	/	/
voda	200	1,06	/	/	/
pašnik	132	0,70	/	/	/
hmeljišča	71	0,38	/	/	/
skala, pesek	66	0,35	/	/	/
redok gozd	64	0,34	/	/	/
vinograd	21	0,11	1	4,76	0,00
močv. travnik	20	0,11	/	/	/
skupaj	18812	100,00	176	/	0,94

Koeficient korelacije med vsemi celicami o kategorijah in med celicami z usadi je 0,77 - Visoka tesna pozitivna povezanost $r_{xy} = 0,77$

Realno je teh usadov še manj, saj je veliko usadov nastalo na gozdnem robu zaradi človekovih posegov. Povezanost med površinskim pokrovom in usadi je visoka, korelacijski koeficient z vrednostjo 0,77 pa nam kaže tesno pozitivno povezanost. Največji delež usadov po kategorijah je v sadovnjakih (2,93%) in travnikih

(1,51%). Delež je sicer še višji v kategoriji vinogradov, vendar ker je skupno število celic majhno (21), na tem področju pa se je sprožil manjši usad, še ne moremo zaključiti, da so vinogradi najbolj ogrožena kategorija površinskega pokrova. Ugotovimo lahko, da je glede na delež celic z usadi po kategorijah raba tal oz. aktualen površinski pokrov odločujoč faktor nastanka usadov v občini Velenje.

PROMETNA INFRASTRUKTURA IN USADI

Tabela 10: Povezava med prometno infrastrukturo in usadi

Prometna infrastruktura	Vse celice		Cel. z usadi		Celotni delež v %
	št.	%	št.	%	
- ni pojava	8839	46,99	45	0,51	0,24
- kolovozne ceste	4390	23,34	53	1,21	0,29
- lokalne ceste	2849	15,14	37	1,30	0,19
- križišče cest istega reda	935	4,97	24	2,57	0,13
- nivoj.križišče nižjega reda	772	4,10	13	1,68	0,07
- regionalna cesta	445	2,37	3	0,67	0,02
- mestna cesta	302	1,61	1	0,33	0,00
- železniška proga	165	0,88	/	/	/
- želez. post.	29	0,15	/	/	/
- opuščena žel. pr.	28	0,15	/	/	/
- nivojsko križiče z železnico	27	0,14	/	/	/
- regionalna cesta in železnica	15	0,08	/	/	/
- letališče	13	0,07	/	/	/
- križišče z železnico (izven.)	3	0,02	/	/	/
skupaj	18812	100,00	176	/	0,94

Koeficient korelacije med vsemi celicami po kategorijah in med celicami z usadi je 0,84. Visoka, tesna pozitivna povezanost $r_{xy} = 0,84$

Vzporedno z rabo tal lahko kot odločujoči faktor upoštevamo tudi neustrezno prometno infrastrukturo. Največ usadov se proži ob neustrezno grajenih lokalnih cestah in kolovozih, kjer vseki niso zavarovani in odvodnjavani. Veliko usadov se zaradi istih vzrokov proži tudi na križiščih omenjenih cest, kjer so posegi v brežino še obsežnejši. Neustrezni vseki za lokalne ceste vpijajo meteorsko vodo, ki prepoji preperelino, ta se nabere v ruši pod ali nad cesto, dokler se preobremenjeni del ne loči od podlage in zdrсне po pobočju.

VPLIV ČLOVEKOVEGA DELOVANJA NA PROŽENJE USADOV

Z opravljeno analizo usadov v občini Velenje, ki so se v večji meri začeli prožiti po oktobrskih nalivih leta 1990, smo prišli do spoznanja, da je glavni vzrok nastanka usadov človekova dejavnost v pokrajini. Izkrčenost gozdov, razparceliranost, nepravilna raba tal in nepravilna izgradnja objektov ter lokalnih cest so faktorji, ki v največji meri vplivajo na nastanek usadov. Primarni dejavnik proženja sta seveda strmina potencialnih plazišč in nepropustna geološka osnova, ki pogojujeta možnost sprožitve prepereline. Varovanje labilnega ravnovesja preperelinske plasti na strmejših pobočjih zahteva predvsem manjše število nekontroliranih človekovih posegov v večje strmine. Deleži celic z usadi po posameznih kategorijah (glej tabele) spremenljivk, ki so večji kot 1,5% na posamezno kategorijo spremenljivke, so v primeru te občine že relevanten znak za spremembo ravnotežja v posamezni kategoriji. Takšnih deležev je 6, največ med kategorijami površinskega pokrova. Čeprav so novejša Natkova raziskovanja pokazala, da je precejšen del usadov sestavni del naravnih procesov preoblikovanja površja v fluvio-denudacijskem reliefu,

velja to predvsem za večje, trajnejše usade oz. usadna pobočja, kjer nesprijet material stalno in počasi drsi po pobočju. Takšnih usadov je v tej občini zelo malo.

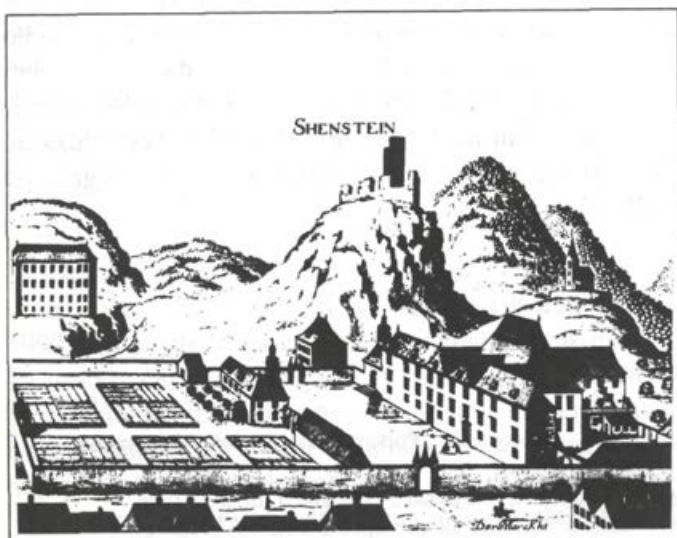
Število usadov, evidentiranih v prostorsko informacijskem sistemu, prav gotovo ni zaključeno, saj zaradi manjše narave usadov vsi niso bili prijavljeni in s tem evidentirani. Vprašanje je tudi, koliko usadov je izpadlo v evidenci med letoma 1981 in 1991, ko sta bili opravljeni obe evidenci, saj so se usadi pojavljali v veliko manjši intenziteti tudi med tema terminoma, največ v južnem delu občine, v področju terciarnega Ložniškega gričevja in Ponikve.

LITERATURA

- Brečko V., Gabrovec M., Poplavi in usadi v dolini Lahomnice, Ujma 4, Ljubljana 1990
- Gams I., Osnove pokrajinske ekologije, Ljubljana 1986
- Geološka poročila geodetske uprave Velenje, 1990 - 1991
- Natek K., Geomorfološke značilnosti usadov v Halozah, Ujma 4, Ljubljana 1990
- Plut D., Slovenija - zelena de'ela ali pustinja, Ljubljana 1987
- Prispevek k razvoju celovitih in načrtovalsko naravnanih analiz stanja okolja ter možnosti vključevanja varovalnih vidikov planiranja v izdelavo občinskih prostorskih planov (primer Velenje), več avtorjev, skripta Zavoda za urbanizem Velenje, št. 1 - 1981, št. 1/2 - 1982, št. 2 - 1982, št. 3 - 1982, št. 4 - 1986.
- Ramovš A., Geologija, Ljubljana 1983

Tone Ravnikar

ŠOŠTANJSKI VITEZI ALI VITEZI IZ ŠOŠTANJA V 13. STOLETJU ?

Šoštanj okoli leta 1681

To razmišljanje je posvečeno vprašanju izvora vitezov Šoštanjskih, za katerega veljata dve razlagi. Prva išče njihove korenine v Šoštanju v Šaleški dolini, druga pa jih povezuje z zgodovino južne Koroške.

V srednjeveških listinah iz konca 12. in prve polovice 13. stoletja se pojavljajo vitezi, imenovani "de Schonenstein", "de Sconenstein", "de Sonenstein" ipd. Vsa starejša literatura jih je štela kot viteze iz Šoštanja. Tako pišeta npr. Franc in Milko Kos v gradivu za zgodovino

Slovencev, ki je izhajalo med 1902 in 1928/1/. Enako piše tudi Joseph v. Zahn v zbirki zgodovinskih virov za Štajersko/2/. Štajerski zgodovinar Ignac Orožen je v zgodovini Škalske dekanije ravno tako štel viteze šoštanjske za viteze iz Šoštanja/3/. Že Ivan Stopar pa je v pregledu štajerske grajske arhitekture postavil na tem mestu vprašaj/4/, čeprav mu ni sporno, da je razvalina najstarejšega šoštanjskega gradu iz 12. stoletja/5/. Zanimivo pa je, da v pregledu gradov na Štajerskem šteje brez zadržkov šoštanjske viteze med viteze, ki izvirajo iz šoštanjskega gradu.

V novejši literaturi o srednjem veku na Štajerskem so se pojavili dvomi o tem, da bi vitezi šoštanjski bili vitezi iz Šoštanja. Drugačno teorijo je postavil na primer Ernest Klebel v monografiji posvečeni zgodovini Lungaua/6/. V njej postavlja trditev, da vitezi šoštanjski izvirajo iz Koroške in da so neposredni nasledniki vitezev, imenovanih po reki Dravi. Nekoliko drugače trdi Pavle Blaznik, ki postavlja trditev, da vitezi šoštanjski izvirajo iz Lungaua/7/. Blaznik se pri tem sklicuje na delo Hansa Pircheggerja, in sicer na delo o spodnještajerskih gradovih, mestih in trgih/8/.

[1] Franc in Milko Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev 1-5*, Ljubljana 1902 - 1928; dalje kot: Kos, *Gradivo*. Za vprašanje Šoštanjskih vitezov primerjaj listine: Kos, *Gradivo* 4, št. 855, št. 909, Kos, *Gradivo* 5, št. 2, št. 4, št. 171, št. 212, št. 237, št. 237, št. 263, št. 265, št. 266, št. 269, št. 333, št. 547, št. 548, št. 571, št. 634, št. 647, št. 648, št. 744, št. 757, št. 814.

[2] Joseph v. Zahn, *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark*, Graz 1875 - 1903. Dalje citirano UB I - III.

[3] Ignaz Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant, V. Theil, Das Dekanat Schallthal*, str. 414.

[4] Ivan Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem Štajerskem*, Ljubljana 1977, str. 169.

[5] Prim.: Ivan Stopar, *Gradovi, graščine in dvorci na Slovenskem Štajerskem*, Ljubljana 1977, str. 169.

[6] Ivan Stopar, *Gradovi, graščine ...*, str. 504.

[7] Ernest Klebel, *Der Lungau*, Salzburg 1960.

[8] Pavle Blaznik, *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500*, 2 N - Ž, Maribor 1988, str. 409. Lungau je pokrajina med Koroško, Salzburško in Štajersko deželo.

Toda če pogledamo citirano delo, v njem Pirchegger ne pravi, da so šoštanjski vitezi salzburški ministeriali iz Lungaua, kot to povzema Blaznik, temveč le, da ne spadajo v Šoštanj, ker so salzburški ministeriali. Pravi da Salzburg nikoli ni imel svojih posesti v Šaleški dolini. Več o tem problemu Pirchegger v citiranem delu ne piše. O vprašanju šoštanjskih vitezov pa pove svojo tezo v tekstu o Lungauu/9/. V tem prispevku Pirchegger polemizira s teorijo Ernsta Klebla, ki jo v osnovi sprejme kot pravilno, vendar jo dopolni. Postavi trditev, da izhajajo vitezi šoštanjski iz Lungaua, da pa moremo grad Šoštanj iskati v Lavantinski dolini. Pri tem citira pregled koroških gradov, ki ga je sestavil Zacharias Kohla/10/. Vendar v tem pregledu gradu s takim imenom ne najdemo in tudi Pirchegger le zapiše, da lahko v Labodski dolini najdemo veliko število dvorcev in da bi eden od njih lahko bil Šoštanj/11/.

Ob koncu tega kratkega pregleda omenimo le še delo lokalnega zgodovinarja Franca Hribernika z naslovom Mesto Šoštanj/12/. V njem ne samo da prevzame teorijo o šoštanjskih vitezi kot o vitezi iz Šoštanja, temveč tudi natančno našteje vse listine, v katerih se ti vitezi omenjajo/13/.

V nadaljevanju bom poskusil podrobneje predstaviti vse našteje teorije, jih osvetliti z viri in morda poiskati možen odgovor na v naslovu zastavljeno vprašanje. Vitezi šoštanjski se prvič pojavijo v razvidu posesti šentpavelskega samostana, ki je nastal med leti 1193 in 1220 in kjer je

/9/ Hans Pirchegger, *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Güten, Städte und Märkte*, München 1962, str. 203 ss.

/10/ Zacharias Kohla, *Kärntens Burgen, Schlösser und wehrhafte Stätten*, Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie, 38/1953.

/11/ H. Pirchegger, *Steierisch Lungau?*, str. 332.

/12/ Franc Hribernik, *Mesto Šoštanj, zgodovinski opis*, Celje 1932.

/13/ IDEM, str. 39 ss.

zapisano, da imata brata Eberhard in Herman "de Scho-nenst/ein/ kot šentpavelski fevd vas in novine v kraju, imenovanem "Gafrid"/14/. Drugič najdemo Eberharda Šoštanjskega omenjenega v listini, ki je bila spisana 5. julija 1199 v Brežah/15/. Zadnjič pa se v listinskem gradi-vu pojavi šoštanjski vitez Eberhard leta 1268 v listini, s katero je salzburški nadškof podelil samostanu v Kostan-jevici posestva v okolici Brežic/16/.

Šoštanjski se torej pojavijo na videz "od nikoder" ko-nec 12. stoletja in po letu 1268 enako kot so se pojavili tudi izginejo. Vendar se moramo na tem mestu spomniti teze Klebela, ki jo je postavil v že omenjenem delu Pirchegger in ki nam nakazuje možno rešitev šoštanj-skega izvora. Zato si moramo tudi mi pogledati, kaj nam lahko o tem problemu povedo sicer zelo skopi viri.

Ko Klebel in za njim Pirchegger opozorita na možno povezavo vitezov "iz Drave"/17/ in šoštanjskih vitezov, se opreta predvsem na očitno dejstvo, da vitezi "iz Dra-ve", ki se prvič omenjajo v listini nastali med leti 1105 in 1126/18/, dobesedno izginejo v istem času, ko se pojavi-jo Šoštanjski.

V omenjeni listini nastopajo kot priče "Willehalm de Tra et duo filii eius Walchun et Herman" grofu Bernar-du Spanheimskemu in njegovi soprogi Kunigundi, ki podelita samostanu v Šentpavlu nekaj posesti v okolici Velikovca. Ta isti Wilhelm se kot priča ponovno pojavi v podelitveni listini koroškega vojvode Henrika IV. Span-

[14/ Kos IV., št. 855, str. 430.

[15/ Kos IV., št. 909, str. 461.

[16/ Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark IV. 1260 - 1275, uredila H. Appelt in G. Pferschy, Dunaj 1975, št. 286.

[17/ Vitezi "iz Drave" naj bi bivali na tako imenovanem Dravskem dvoru, ki je ležal v bližini Tinj na Koroškem, JZ od Velikovca. Ta se pod imenom "Drahof" ipd. pojavi večkrat v listinah druge polovice 12. stoletja.

[18/ F. Kos, Gradivo IV., št. 11, str. 6.

heima šentpavelskemu samostanu. Poleg že omenjenih sinov Walhuna in Hermana pa najdemo še tretjega, Eberharda, ki prvič nastopi skupaj z bratom Hermanom leta 1147/19/. Tudi ta listina govori o volilu Bernarda Spanheima nekaterih posesti šentpavelskemu samostanu. Herman pa se samostojno pojavi kot priča v listini iz leta 1144, kot ministerial Engelberta Spanheima. Tudi v listini, spisani med leti 1147 in 1164/20/, se Eberhard omenja v zvezi z listino Engelberta Spanheima, mejnega grofa Istre. Očitno je, da so bili plemenitniki "iz Drave" v tem času spanheimski ministeriali. Spanheimi so ravno v tem času izkoristili investiturni boj med papežem in cesarjem ter se povzpeli do svoje največje moči. Postali so koroški vojvode, bili istrski mejni grofje in se sorodstveno povezali z mnogimi pomembnimi rodbinami. Vitezi "iz Drave" se od druge polovice 12. stoletja dalje pojavljajo v listinah salzburškega nadškofa. Tako v listini iz leta 1151/21/, 1156/22/, v listini zapisani med leti 1163 in 1166/23/ in še nekaterih. Toda zapisati moramo, da gospodje "iz Drave" niso bili salzburški ministeriali. To nam dokazuje listina iz leta 1161/24/, kjer se v daritveni listini salzburškega ministeriala Sigfrida omenja kot priča tudi "Eberhardus de Trahe liber homo", torej svobodnik. Tudi v listinah iz let 1162/25/ in 1164/26/ se Eberhard navaja med svobodnimi vitezi. Da Eberhard ni bil salzburški ministerial, nam govori tudi listina iz leta 1189/27/, kjer je naštetih več prič. Eberhard "de Tra" je sku-

[19/ Kos, *Gradivo IV.*, št. 237, str. 132.

[20/ Kos, *Gradivo IV.*, št. 249, str. 129.

[21/ Kos, *Gradivo IV.*, št. 291, str. 159.

[22/ Kos, *Gradivo IV.*, št. 363, str. 186.

[23/ Kos, *Gradivo IV.*, št. 466, str. 235.

[24/ Kos, *Gradivo IV.*, št. 440, str. 223.

[25/ Kos, *Gradivo IV.*, št. 444, str. 225.

[26/ Kos, *Gradivo IV.*, št. 471, str. 238. Listina je sicer nastala med leti 1196 in 1200, toda spisana je bila po originalni predlogi in ni razloga, da bi dvomili o pristnosti podatkov v njej.

paj z Bertoldom Šaleškim omenjen med svobodniki skupaj z vovbrškim grofom Ulrikom, medtem ko so salzburški ministeriali naštetí posebej. Kaže torej, da so Spanheimi iz razloga, ki nam ga viri ne razkrivajo, osvobodili ministerialskih obveznosti viteze, imenovane po Dravi, in da ti do konca 12. stoletja nastopajo kot svobodniki.

Po letu 1192/28/ pa gospodje "iz Drave" izginejo, oziroma v listini iz leta 1210/29/ izvemo, da je "Otto de Trehe" sin Hermana "de Schoenstaine", torej Hermana Šoštanjskega/30/. Tako smo prišli do povezave med šoštanjskimi in vitezi "iz Drave". Da so šoštanjski neposredni nasledniki vitezov "iz Drave" govori tudi dejstvo na katerega je opozoril že H. Pirchegger v omenjenem delu/31/, namreč da so oboji imeli svoja posestva v Lungauu. Tik pred letom 1167 je namreč Eberhard de Thrae podelil v navzočnosti krškega škofa Romana I. Salzburški nadškofiji neko posestvo v Tamswegu /32/. Leta 1213 pa se brata Peregrin in Herman Šoštanjska, skupaj s Friderikom "Lungavskim", omenjata kot pričí med vitezi iz Lungaua. To posest je postavil Klebel v zvezo s posestviijo Ptujskih v Lungauu. Klebel trdi, da so Ptujski prišli do svoje posesti v Lungauu tako, da naj bi bila Benedikta/33/, žena Friderika (I.?) II./34/, sestra Eberharda de Thrae, ki je /kot smo zgoraj videli/ del svojih posesti v Lungauu leta 1167 podelil salzburški

/27/ Kos, *Gradivo IV.*, št. 760, str. 382.

/28/ Kos, *Gradivo IV.*, št. 807, str. 401.

/29/ Kos, *Gradivo V.*, št. 171, str. 93.

/30/ Domnevati smemo, da je omenjeni Oto identičen z Otom "de Schenstein" iz leta 1217 /UB II, št. 149, str. 222/.

/31/ H. Pirchegger, *Steirisch Lungau?*, str. 330 ss.

/32/ Kos, *Gradivo IV.*, št. 487, str. 246. Tamsweg je kraj v Lungau.

/33/ prim.: Kos, *Gradivo IV.*, št. 613, str. 312; "...nobilis femina, ...uxor quondam F. de Bettowe..."

/34/ Prim.: H. Pirchegger, *Steirisch Lungau?*, str. 328.

cerkvi. Za razliko od Klebla pa zagovarja H. Pirchegger teorijo, da je bila Benedikta sestra ali hči Otta iz Machlanda, ki je imel svojo posest pri St. Mihaelu in Lebensteinu v Lungauu/35/. Ne glede na to, ali je bila Benedikta iz rodu vitezov "iz Drave" ali iz rodu plemenitih iz Machlanda, je za nas najpomembnejše dejstvo, da so imeli tako vitezi "iz Drave" kot vitezi Šoštanjski svoja posestva v Lungauu in da so brez dvoma njihovi nasledniki na teh posestvih gospodje Ptujski. To, poleg že naštetega dokazuje tudi dejstvo, da je takoj po izumrtju Šoštanjskih poskusil prevzeti to/?/ ptujsko posest v Lungavu salzburški nadškof/36/. Očitno je, da izhaja povezava med šoštanjskimi in ptujskimi tudi preko posestev v Lungauu. Verjetno so ta dejstva prepričala Pavla Blaznika, da je zapisal, da so šoštanjski salzburški ministeriali iz Lungaua/37/. Vendar nič drugega, kot posestva v okolici Tamswega, ne govori v prid tezi, da bi šoštanjski izhajali iz Lungaua.

Nasprotno. Šoštanjski se pojavljajo skoraj izključno v listinah, ki so povezane s posestvi v Junski pokrajini na Koroškem. Če bi sprejeli tezo Klebla, da izhajajo vitez šoštanjski neposredno iz rodu dravskih svobodnikov, pa bi sploh morali njihov izvor iskati v okolici Tinj na Koroškem/38/. Poleg dejstev, ki govorijo v prid tej tezi, si pogledjmo še nekatera druga dejstva. Eberhard iz Drave je med pričami navajan kot "liber homo", torej kot svobodnik, ki ni bil salzburški ministerial. In tudi zadnji, Oto

[35] Prim.: H. Pirchegger, *Die Herren von Pettau*, *Zeitschrift des Historischen Vereines von Steiermark* 42/1951, str. 5 ss in H. Pirchegger, *Steirisch Lungau?*, str. 328 s.

[36] H. Pirchegger, *Steirisch Lungau?*, str. 332.

[37] Pavle Blaznik, *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500*, 2. del, Maribor 1988, str. 409.

[38] V okolici Tinj moremo iskati tako imenovani Dravski dvor, na katerem naj bi vitezi "iz Drave" prebivali. Za lokacijo glej: Kos, *Gradivo IV*, str. 512.

iz Drave - sin Hermana Šoštanjskega, se leta 1217 omenja med stubenberškimi vitezi/39/ ter ne kot salzburški ministerial. Drugače pa je s šoštanjskimi, ki se pojavljajo skoraj izključno v salzburških listinah. Zanimivo pa je, da v listini, napisani okoli leta 1236 in nastali ob poroki Henrika Pfangowerja - bamberskega maršala in neimenovane hčere Hermana Šoštanjskega, imenuje bamberski škof Hermana kot svojega fevdnika (fidelis)/40/. Po drugi strani pa pojavljanje Eberharda Šoštanjskega v salzburških listinah govori o nedvomni podrejenosti šoštanjskih Salzburgu. Vidimo, da lahko govorimo o kar trojnem ministerialstvu Šoštanjskih. Herman je ministerial bamberskega škofa, Oto ministerial Stubenberškega grofa/41/, Eberhard pa salzburški ministerial. Za vse tri velike fevdalne posestnike pa seveda velja ista ugotovitev, da niso imeli svojih posesti v Šaleški dolini.

V poštrev moramo vzeti še eno dejstvo, ki smo ga že omenili. To je očitna povezanost vitezov Šoštanjskih z rodbino Ptujskih. Listin, v katerih se pojavljajo šoštanjski vitezi, naštejemo petiindvajset. V kar štirinajstih pa se pojavljajo Šoštanjski skupaj s Friderikom Ptujskim ali z njegovim bratom Otom Kunšperškim. Naslednje kar moremo takoj opaziti je, da so Šoštanjski vedno zapisa-

/39/ Zah, UB II., št. 149, str. 222. Zakn locira Ota "von Schensteine" v bližino Mittersil-la pri Salzburgu, toda tam ni kraja s tem imenom, temveč le Schönbach in Schlossberg in zaradi tega tudi Pirchegger /Steirisch Lungau?, str. 331/ povezuje Ota Šoštanjskega z Otom "iz Drave".

/40/ Kos, Gradivo IV., št. 533, str. 263; Bamberski škof je bil najvažnejši zemljiški gospod v zahodni Koroški. Središče njegove posesti je bil Beljak.

/41/ Tudi Ota Šoštanjskega bi se morda dalo povezati s Ptujskimi, saj so bili ti in Stubenberški med seboj tudi sorodstveno povezani in so Stubenberški ena od družin, ki je dedovala ogromno ptujsko posest po smrti zadnjega moškega potomca ptujskih 6. januarja 1438. Stubenberški so med ostalim podedovali posesti: Hekenberg, Vurberg, Kapele, Majdburg, Laporje. Pohorski dvor... Seveda za takšno povezavo, kot za katero koli drugo razlago, manjka listinsko gradivo, predvsem pa je zelo nesigurna povezava podatkov iz začetka 15. stoletja s podatki iz 13. stoletja. Vendar pa zapišimo, da sta v 13. stoletju Friderik Ptujski in Wulfing Stubenberški v listinah nastopala skupaj in to zapisana eden za drugim.

ni v listini takoj za Ptujskimi in da lahko torej upravičeno domnevamo, da imamo v tem primeru opraviti z dvojnim ministerialnim odnosom, ptujski so salzburški ministeriali, šoštanjski pa so ministeriali Ptujskih. S tem pa smo se približali tudi Šaleški dolini. Glavni argument vseh, da šoštanjski vitezi ne izhajajo iz Šaleške doline, je bil, da so bili le ti salzburški ministeriali in da Salzburg nikoli ni imel svojih posesti ne v Šaleški dolini ne širše - v Savinjski dolini. Svoja posestva pa so v Šaleški dolini imeli gospodje Ptujski. Zapišemo lahko celo, da je bil ravno konec 12. in v 13. stoletju v rokah Ptujskih velik del Šaleške doline/42/. Ptujski, oziroma njihovi sorodniki Kunšperški, so bili lastniki naslednjih posesti: Velenja, Kacenštajna in posesti v okolici današnjega Šmartnega ob Paki.

Za posestvo Šoštanj pa velja splošno prepričanje, da je bilo od samega začetka v lasti rodbine Vovbrških/43/. Poglejmo si, kaj nam o tem govorijo viri. Da je Šoštanj Vovbrška posest zvemo prvič v listini zapisani leta 1311/44/. Zaradi njenega pomena jo bom tukaj navedel v nekoliko daljšem izvlečku/45/:

V tej listini zvemo, da sta Friderik in Adelajda Vovbrška podelila gornjegrajskemu samostanu iz svojega šoštanjskega urbarja posesti: v Zavodnjah, na Kožlu, v Ložnici, Pesju, v Selu, v Brezovi (pri Škalah), Družmirju, v bližini Forhteneka (kmetija Stanovšek) in en mlin v Prelogah. Listino so podpisali Ulrik Žovneški, Eberhat iz Vrbovca, Ulrik "der Sefner", Rudolf in Ortolf iz Celja, Dipolt

/42/ Primerjaj tudi tekst: T. Ravnikar, *Velenjski meščani v 13. stoletju?* v tem zborniku.

/43/ Primerjaj na primer: H. Pirchegger, *Die Untersteiermark...*, str. 203.

/44/ Original hranijo v Škofijskem arhivu Ljubljana.; regesto je objavila: A. Redik, *Regesten des Herzogtums Steiermark, I. Band 1308 - 1319*, Graz 1976, št. 305; regesta listine iz 24. avgusta 1311.

/45/ Regesta je povzeta po RHST, št. 305.

/46/ Glej: T. Ravnikar, *Velenjski meščani v 13. stoletju?* v pričujočem zborniku.

Kacenštajnski, "Pfeffel" in Gunther Hekenberški (Velenjski /46/.

Že v listini, zapisani leta 1309/47/, beremo, da so vovbrški grofje podelili gornjegrajskemu samostanu štiri hube v Prelski, tri v Ponikvi, tri v Brezovi, tri v Selu, eno v Družmirju in dve v Pesju. Z gotovostjo lahko torej trdimo, da so bili Vovbržani lastniki šoštanjske posesti v začetku 14. stoletja, za starejše obdobje, ki nas zanima, pa nimamo o tem nobenih podatkov. Podatki za 14. stoletje vendarle ne morejo biti odločilnega pomena pri ustvarjanju slike fevdne posesti Šaleške doline konec 12. in v prvi polovici 13. stoletja/48/. Zato si pogledjmo, kdaj in kako so prišli Vovbržani do svojih posesti v Šaleški dolini.

Vovbržani so prišli do svojih posesti v Šaleški dolini kot odvetniki samostana v Gornjem Gradu in kot odvetniki krškega škofa. Krška škofija je imela svoje posesti na vzhodu doline. Krški sta bili gosposčini Ekenštajn in Šalek. Za Ekenštajn vemo/49/, da je bila krški odvetnik te posesti prvotno rodbina imenovana po Kraigu/50/, in da so ga od njih kupili Vovbržani 8. marca 1282/51/. Posest Šaleka pa je bila do približno 1264. leta samostojna. Tega leta namreč Edelof Šaleški še povsem samostojno nastopa v sporu glede jurisdikcije nad cerkvijo Sv. Martina pri Šaleku. 3. oktobra leta 1287 pa

/47/ RHST, št. 63, listina spisana 22. februarja 1309 v Braslovčah.

/48/ Hans Pirchegger trdi v: *Landesfürst und Adel in Steiermark, Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark XII. Band*, Graz 1951, str. 157, da so bili Vovbrški s Štajersko povezani že v 12. stoletju preko svojih posesti v Celju in Šoštanj, vendar za Šoštanj ne navaja nobenih novih podatkov in zato tudi to delo ne spreminja naših trditev.

/49/ Prim.: T. Ravnikar, *Velenjski meščani v 13. stoletju?* v pričajučem zborniku.

/50/ Kraig je vas severno od Šent Vida na Koroškem.

/51/ *Monumenta historica ducatus Carinthie V*, uredil Hermann Wiessner, št. 510, str. 324/325.

/52/ MDC VI., št. 61, str. 41.

Sigfrid Šaleški obljubi svojemu gospodu - krškemu škofu, da svoje hiše ne bo prodal brez škofove vednosti/52/. Kaže torej, da so Šaleški v drugi polovici 13. stoletja toliko obubožali, da so med leti 1264 in 1287 priznali krškega škofa kot svojega fevdnega gospoda/53/.

Nekoliko drugače je z družino Turnskih, po kateri je dobil svoje ime grad v Škalah (Hrastovcu). Prvič jih najdemo omenjene v listinskem gradivu že leta 1207/54/, vendar je ta omemba nekoliko nesigurna/55/. Zanesljivi podatki o škalskih Turnih pa so od leta 1251/56/ dalje. Zanimivo je, da se med leti 1251 in 1257 Engelbert Gundaker in Oto Turnski nahajajo v spremstvu Kunšperških/57/, ki so bili lastniki gradu Velenje, in kot smo zgoraj že zapisali, bližnji sorodniki Ptujskih. Kaže, da turnske ne moremo šteti med Kunšperške vazale, saj jih najdemo istočasno tudi v listinah žvoneških gospodov. Domnevati smemo, da so ohranili do leta 1296 relativno samostojnost. O tem nam pričajo tudi naslednji podatki: Do leta 1288 so imeli Turnski odvetniške pravice nad škalsko cerkvijo, ki je leta 1261 prešla pod gornjegrajski samostan. Turnski se seveda odvetniškim pravicam ne bi kar tako odpovedali. V to jih je prisilil dogovor med njimi, gornjegrajskim samostanom in vovbrškimi grofi, ki so bili od leta 1286 dalje gornjegrajski odvetniki/58/. Gundaker in Hertnid Turnska sta se odpovedala odvetniški pravici nad cerkvijo v korist samostana, in sicer kot povračilo za škodo, ki so jo Turnski povzročili samo-

/53/ Pred tem časom se Bertold in Ditrik Šaleška označujeta v virih kot svobodnika /*liber*/, po letu 1287 pa te označbe ne najdemo več, kar je še en dokaz o vazalni podreditvi šaleških.

/54/ Kos, *Gradivo V.*, št. 122, str. 71, Zahn, *UB. II*, št. 87, str. 134. V tej listini Leopold VI., vojvoda avstrijski in štajerski, označi Rihera Turnskega kot "*nostro uiro cesserunt*".

/55/ Prim.: Blaznik, *Topografija ...2*, str. 446.

/56/ Zahn, *UB III.*, št. 97; listina, spisana 6. avgusta na Bizeljskem.

/57/ Prim. npr.: *UB III.*, št. 240.

/58/ Listino je objavil I. Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 11 ss.

/59/ I. Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 12 ss.

stanu. Leta 1291/59/ je to potrdil tudi Engelšalk, sin Gundakerja Turnskega, in se s tem oddolžil opatu Otonu za denarno pomoč. Kaže, da je prišlo do velike katastrofe, ki je prizadela Turnske in njihov grad. Za grad izvedemo, da je bil v neki bitki zavzet in opljen in da se je vitez znašel v hudi stiski in brez živeža. Stiska, v kateri so se očitno znašli Turnski, je privedla do tega, da sta 1296. leta Gundaker in njegova žena Doroteja predala grofom Vovbrškim svojo polovico gradu skupaj s 14 hribi, ki so bile delno njun, delno pa oglejski in vovbrški zajem. Kmalu so grofje prišli tudi do druge polovice gradu, ki je leta 1322 cel prešel v last Žovneških. Še do leta 1358 pa so se Turnski šteli za osebno svobodne./60/ Toda tokrat ne bomo podrobneje nadaljevali z zgodovino Turnskih.

Tisto, kar je za nas pomembno, je dejstvo, da so Vovbržani kot gornjegrajski odvetniki lahko posegli v zgodovino Šaleške doline šele po letu 1286 in da so, kot smo videli v primeru Turna do posesti prišli šele konec 13. stoletja. Za Šoštanj lahko zapišemo, da sta okvirni letnici, med katerima se je ta prenos lahko zgodil, leto 1286, ko postanejo Vovbržani odvetniki gornjegrajskega samostana, in leto 1309, ko prvič zvedemo, da je posest Šoštanja v rokah Vovbržanov/61/. Da so Vovbržani prišli do svojih posesti v Šaleški dolini konec 13. in v začetku 14. stoletja dokazuje tudi podatek, da so Vovbržani leta

/60/ H. Pirchegger, *Die Untersteiermark ...*, str. 206; I. Stopar, *Gradovi, graščine ...*, str. 540; I. Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 64.

/61/ Ob tem je potrebno opozoriti še na eno nerešeno vprašanje. Leta 1318, bi naj namreč Vovbržani prodali posest Šoštanj skupaj z vasjo Družnirje lavantinskemu škofu (RHSt, št. 980, str. 260). Če se je ta prodaja res zgodila, moramo predpostaviti, da so Vovbržani Šoštanj kupili kasneje nazaj, saj je po njihovem izumrtju leta 1322 Šoštanj kot dediščina po njih prešel v roke Žovneških, kasnejših Celjskih. /Primerjaj tudi: Muchar, *Geschichte der Steiermark VI*, Graz 1859, str. 209 in Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, str. 414/.

/62/ MDC VIII., št. 545, str. 161, listina datirana z 27. julijem 1320. Še 1248 se je Herman Kacenštajnski označil kot "ex antiquo" fevdnik Ptujskih, leta 1305 pa je Hartnid Ptujski Diepolu Katzenštajnskemu za njegovo verno službo potrdil volilo pri cerkvi v Škalah.

1320 v neki listini imenovali Diepolda Kacenštajnskega kot svojega fevdnika "unser diener" in so se tudi na tej posesti srečali z interesi gospodov Ptujskih/62/. Enako se je torej zgodilo tudi s krškimi posestmi. Tako povsem odpade glavni razlog za nelociranje šoštanjskih vitezov v Šoštanj v Šaleški dolini.

Kaže, da imamo v primeru vitezov šoštanjskih opravka z razdelitvijo držine v dve (tri?) veji(e). Herman in njegov sin Oto (?) sta bila ministeriala bamberskega škofa. Pri Otu "von Schensteine", stubenberškem vitez, ostaja ne glede na zgoraj povedano še vedno povsem odprto vprašanje, ali govorimo obakrat o istem vitez. Eberhard Šoštanjski (Hermanov brat) pa je Ptujski ministerial. Verjetna je seveda teza, da so bili Šoštanjski in Ptujski tudi sorodstveno (po ženski strani) povezani in da lahko tako razložimo nekatere očitne primere dedovanja. Vendar ne glede na pravilnost te teze lahko za trdno ugotovimo, da so bili Šoštanjski Ptujskim podrejeni in da lahko preko tega odnosa razlagamo pojavljanje Šoštanjskih v Salzburških listinah.

Ker smo zanikali možnost, da bi Vovbrški grofje imeli svoje posesti v Šaleški dolini že v prvi polovici 13. stoletja (da pa so nasprotno tu imeli svoja velika posestva gospodje Ptujski/, lahko povsem verjetno in upravičeno štejemo Šoštanjske viteze, da so vitezi iz Šoštanja v Šaleški dolini in da je povsem nepotrebno iskati lokacijo Šoštanja na Koroškem.

To dokazuje tudi dejstvo, da najdemo v Šoštanju kar dva ohranjena objekta, ki jih lahko datiramo v 12. ali 13. stoletje. To je razvalina starega šoštanjskega gradu, ki jo Ivan Stopar datira okvirno v 12. stoletje/63/, in trška

/63/ Ivan Stopar, *Gradovi, graščine ..., str. 505.*

/64/ Marijan Zadnikar, *Romanika, Ljubljana 1982, str. 327.*

cerkev sv. Mohorja in Fortunata, za katero je Marijan Zadnikar zapisal, da je prvotno brez dvoma funkcionirala kot grajska kapela in da jo je mogoče datirati vsaj v 13. stoletje/64/.

Teza Klebla in Pircheggerja pa je izredno pomembna, saj nedvomno kaže na veliko povezanost Šaleške doline s Koroško še vse do konca 13. stoletja. Ugotovimo lahko, da je bila Šaleška dolina do konca 13. stoletja bolj povezana s Koroško/65/ kot s štajerskimi pokrajinami. Tudi za Ptujске gospode smemo domnevati, da so v Šaleško dolino prišli preko svojih koroških posesti pri gradu Kamen v Lavantinski dolini. Hans Pirchegger postavlja celo možno tezo, da gospodje, imenovani po Ptuj, izhajajo iz Lavantinske doline. Ne da bi na tem mestu podrobneje pojasnjevali to vprašanje lahko zapišemo, da šele izumrtje Vovbrških grofov leta 1322 pomeni ločnico, ko se Šaleška dolina, prej navezana na Koroško, začne prištevati za del Štajerske. Takrat namreč njihove posesti podedujejo vitezi Žovneški, poznejši grofje Celjski.

/65/ Za to trditev primerjaj listine, v katerih se v 12. in prvi polovici 13. stoletja pojavljajo vitezi iz Šaleške doline. Listine so objavljene npr. v Kos, *Gradivo IV. in V.* Večina jih je tako ali drugače povezana z zgodovino južne Koroške.

Tone Ravnikar
**VELENJSKI MEŠČANI
V 13. STOLETJU?**

Pogled z velenjskega gradu. Na desni so vidni sledovi dvorca Žitenberg.

Osnova za ta presenetljiv naslov /saj vemo, da je Velenje postalo mesto šele 1959 leta/ je listina, ki je izšla 13. januarja leta 1264 in se v originalu glasi:

“Presentibus uiris religiosis J. Priore et fratribus de Betouia de ordine predicatorum. et dominis L. Archidiacono Karniole et Marchie, H. Plebano de Vlednik. H. vicario de Cremsnik. Capellano monialium fontis gracie apud Zdudeniz. Ego Henricus abbas Monasterii Ob-bernburgensis, habens, Plebem sancti Georii de Shelach nomine Monasterii prefati, cupiens scire de iure Capelle sancti Martini et Plenius informari, nolens contra meam conscienciam aliquem aggrauare, conuocaui seniores et meliores Plebis predictae, inter quos affuit frater Henricus de ordine predicatorum cum suo Priore, qui frater Henricus quondam Plebanus Plebis eiusdem requisitus

de petitione mea, sub obediencia sui prioris Jacobi dixit, quod dominus Egeloffus de Shelek habeat ius patronatus in Capella sancti Martini ante Shelek, et illa uacante debet personam ydoneam Plebano sancti Georii qui pro tempore fuerit presentare, et Plebanus tenetur presentatum sy ydoneus fuerit confirmare. et idem vicarius siue capellarius taliter institutus tenetur Plebano sancti Geori tamquam suo Plebano et maiori in omnibus spiritualibus obedire, et hoc optinuit perscripcio longi temporis sine aliqua interrupcione quadraginta uidelicet annorum et Amplius tempore dominorum bone memorie Friderici et Hertnydi Plebanorum Plebis sancti Georii. Insuper si contigebat Plebanum sancti Georii dare Collectam de mandato Legatorum uel hospicium domino Patriarche idem vicarius siue Capellarius sibi prestabat super hiis iuuamen et auxilium ad suum beneplacitum et mandatum. Preterea si dictus vicarius siue Capellarius uel Plebesani Capelle prefate in aliquo excesserunt, si Plebanus sancti Georii in Capellam posuit interdictam, uel ipsum ab Officio suspendit, idem vicarius siue Capellarius tamquam suo maiori Plebano in omnibus obediuit et reuerentermandatum huiusmodi obseruauit. Item bis in anno tenetur Plebano qui pro tempore fuerit, dare Hospicium ad uelle Plebani. Item in festo beati Martini tenetur sibi dare partem offertorii ibi oblati. Ceterum dixit quod dominus Ber: Patriarcha felicitis memorie, ipso domino H. tunc temporis Plebano inscio ad instanciam domini Egeloffi quodam priuilegium dederit exemcionis Capelle predicte, quod cum ipse percepisset accesit ad dictum dominum. B. Patriarcham supplicans sibi reuerenter, quod cum tale priuilegium datum esset in suum et Ecclesie sue preiudicium, ipsum dignaretur de Jure et gracia reuocare, qui inclinatus suis precibus ipsum per suas letteras reuocauit, que littere cum in testimonium reuocacionis huiusmodi oblate fuissent dicto Egeloffo, ipse eas omnino comminuit et confregit. idem Hermannus sacerdos et Wlricus dyaconus qui eidem Plebi longo tempore prefuerunt iurati et

interrogati per omnia dixerunt. idem Otto de Turri et eius frater Henricus, Gebhardus ciuis de weln. Chunradu-sofficialis Gundakeri de turri. Reynherus ciuis de weln. Hermanus de weln. Daudid. Gotfridus. Henricus. Albero, Gunther per omnia iurati et interrogati dixerunt et hoc idem tota comunitas Plebis sub testimonio asseuerat. Et ad petitionem meam prefati Jacobus Prior Betouiensis et L. Archidiaconus karniole et marchie presentem litteram suorum Sigillorum munimine roborarunt, Actum in Plebe sancti Georii in Shelach, die Dominico post Epiphaniam VII. Indict. " /1/

Navedena listina je ena najpomembnejših srednjeveških listin za Šaleško dolino in je kot taka vredna posebne razprave in analize, na tem mestu pa se bomo zadovoljili le z osnovnimi podatki. Navajamo jo zaradi eksplicitne omembe treh velenjskih meščanov: Gebharda, Reynherja in Hermana. Listina prva dva neposredno imenuje meščana, oziroma "civis de weln", medtem ko se Herman imenuje le "iz Velenja". K temu se bomo še vrnili, najprej pa si pogledjmo, kaj izraz "civis" sploh pomeni.

Pri tej analizi se bomo navezovali predvsem na članka dveh najpomembnejših raziskovancev razvoja mest na Slovenskem: Frana Zwitterja K predzgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh/2/ in Vasilija Melika Mesto /civitas/ na Slovenskem./3/

Osnovna ugotovitev, ki je relevantna tudi za našo problematiko, je, da v celinski Sloveniji praktično ne

/1/ Uporabljena je izdaja listine iz: Ignaz Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant, V. del; Das Dekanat Schallthal*, str. 123 ss. Sicer pa je bila v nemškem prevodu kot regesta objavljena še v: I. Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant, 2. del; Das Benediktiner-Stift Oberburg*, str. 45 s in v: Heinrich Appelt - Gerhard Pferschy, *Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark IV., 1260 - 1275*, Wien 1975, št. 125; /podčrtal avtor/.

/2/ Fran Zwitter, *K predzgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh*, *Zgodovinski časopis VI - VII, 1952/53*, str. 218 - 245.

/3/ Vasilij Melik, *Mesto /civitas/ na Slovenskem*, *Zgodovinski časopis 1972, letnik XXVI*, št. 3-4, str. 299 - 316.

moremo govoriti o kontinuiteti naselitve iz antike prek zgodnjega srednjega veka v razviti srednji vek, ko mesta in trgi na Slovenskem nastajajo v večjem številu. Ta ugotovitev velja še toliko bolj za Velenje. Kajti čeprav obstaja zelo verjetna teorija, da je na mestu Stare vasi pri Velenju stala rimska poštna postaja Uppelae/4/, bi bilo seveda nesmiselno in pretirano trditi, da je Velenje zraslo na temeljih starejše naselbine. Še posebej, ker trg Velenje stoji drugje, kot bi naj stal Upellae. Kvečjemu bi lahko govorili o tem, da se je vaška naselbina Stara vas razvila na mestu nekdanje rimske poštna postaje, toda ne kot njeno nadaljevanje.

Pri terminu *civitas* pa se znajdemo še pred enim problemom. Ta termin je namreč v srednjeveških listinah do 12. stoletja označeval tako razvaline antičnega mesta/5/ kot grad/6/. Očitno je, da do 12. stoletja termin *civitas* še ni terminus tehnicus v gospodarskem in pravnem smislu, temveč pomeni le zid, oziroma zidano stavbo/7/. Vsekakor pa izraz *civis* ni edini, s katerim srednjeveške listine označujejo trško ali meščansko naselbino. Uporabljajo se tudi izrazi *forum*, *mercatus*, *burgum*. Vendar izraz *mercatus* izgine že v začetku 12. stoletja, ko ga nadomesti beseda *forum*, ki dobi v 13. stoletju že povsem določen pomen: trga, meščanske naselbine. Izraz *burgus* ali *burgum* pa se je pri nas uporabljal le redko.

V celoti je največ meščanskih naselbin na Slovenskem nastalo v XIII. st., v manjši meri še v XIV. in le nekaj v

[4] Jaroslav Šašel, *Upellae - Vitanje?*, ZČ VIII, 1954; prim. tudi: Jože Hudales, *Kakšno je bilo Velenje v Rimskih časih, Prispevki k zgodovini Šaleške doline, Šaleški razgledi* 2, Velenje 1989, str. 9 ss, in Tone Ravnikar, *Oris starejše zgodovine naselja Škale, Škale - zbornik, Šaleški razgledi* 3, Velenje 1989, str. 11 ss.

[5] *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, v: Sveta brata Ciril in Metod v zgodovinskih virih, *Acta ecclesiastica Sloveniae* 7, str. 33.

[6] *Idem*, str. 39; F. Zwitter, *K predzgodovini ...*, str. 220.

[7] Franz Zwitter, *K predzgodovini ...*, str. 224.

XV. stoletju. /8/ Za prebivalce mest se uporabljajo analogno izrazi forenses, burgenses, cives, v nemških virih burger. V drugi polovici 13. stoletja, torej v obdobju, ki ga tudi mi obravnavamo, pa povsem prevlada izraz cives. S tem izrazom se označujejo prebivalci Maribora leta 1229, istega leta tudi prebivalci Kamnika, okrog 1238 se izraz uporabi za Pliberk, 1239 za Beljak, 1253 za Celovec, 1256 za Žalec, 1262 za Škofjo Loko, 1264 za Velenje, 1265 za Ljubljano, 1278 za Dravograd. Ta izraz, kot tudi nemški burger, se uporablja ne glede na to, ali se meščanska naselbina imenuje trg ali mesto./9/

V našem pregledu bomo izpustili analizo pojavljanja izraza civis v zgodnj srednjeveških listinah in se zadovoljili z zgoraj navedeno trditvijo, da je v drugi polovici 13. stoletja ta izraz nedvomno pomenil trško ali meščansko naselbino. Tej trditvi pa bomo dodali še ugotovitev V. Melika v citiranem delu, da "pri pregledovanju objavljenih virov iz 13. stoletja za naše narodnostno ozemlje in njegovo najbližnjo sosesčino nisem našel niti enega primera, kjer bi se beseda cives ne nanašala na prebivalca trga ali mesta ..." /10/

Enako navaja tudi Hans Pirchegger v svojem kapitalnem delu o spodnještajerskih gradovih, imenjih, mestih in trgih, /11/ kjer omenja isto listino. Tu pravi, da se Velenje najprej pojavi kot trg in šele nekaj kasneje v virih najdemo Velenjski grad /12/, ki se prvič omenja leta 1270. /13/ Po Pircheggerju to isto povzame tudi največji

/8/ Franz Zwitter, *Razvoj obrti in trgovine, nastanek mest in meščanstva, Zgodovina narodov Jugoslavije I*, Ljubljana 1953, str. 718 ss.

/9/ Vasilij Melik, *Mesto [civitas] na Slovenskem*, str. 302 ss.

/10/ Vasilij Melik, *Idem*, str. 303.

/11/ Hans Pirchegger, *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften, Gülden, Städte und Märkte*, München 1962 [dalje navajam kot: Pirchegger, *Die Untersteiermark*].

/12/ *Idem*, str. 209.

/13/ *Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark IV. 1260 - 1275*, uredila Heinrich Appelt in Gerhard Pferschy, Wien 1975 [dalje citiram kot: UB IV]; lista št. 378, s katero je Oto Kunšperški podelil v fevd Hainricu de Stretwihu, njegovi ženi Kundigundi in svaku Heinrichu posest Lizeyn. Kot priča se omenja Gundacherus de Welen, ki je tako prvi znani fevdnik na velenjskem gradu.

slovenski poznavalec zgodovine gradov dr. Ivan Stopar /14/. Tako vidimo, da je v novejši literaturi sprejeto dejstvo, da je Velenje postalo trg že najmanj sredi 13. stoletja.

S tem bi pravzaprav lahko končali in ugotovili, da je Velenje dobilo svoje trške pravice najkasneje v drugi polovici 13. stoletja, s čimer se Velenje uvršča med starejše trge na Slovenskem/15/. Problem pa ni tako enostaven. Poleg že navedenega članka dr. Melika je še nekaj avtorjev obravnavalo v okviru širše problematike tudi vprašanje trških pravic Velenja. Najpomembnejši je članek Jožeta Curka/16/, v katerem sistematično obdela vprašanje nastanka trgov in mest v Posavinju, Obsotelju in Posavju. V članku loči po načinu nastanka tri skupine: 1. trgi in mesta, ki so nastali iz nižjerazvitih naselbin s podelitvijo pravic, 2. trgi in mesta, ki so nastali iz nižje razvitih naselbin, a so se s podelitvijo pravic preselili na novonaseljeno ozemlje, in končno 3. trgi in mesta, ki so bila ustanovljena neposredno na novonaseljenem ozemlju. Dalje ugotavlja, da je večina naših trgov in mest po značaju nastanka iz prve in druge skupine, da so se torej razvili iz skromnih obrtnih in lokalno trgovskih začetkov. V primeru, da sta lega in kakovost dopuščala, je naselbina nastala direktno iz nižje razvite oblike na istem mestu in je prejšnjo vas direktno inkorporirala v svoje obzidje. Če pa je bila situacija drugačna, posebej če je bila v bližini primernejša lokacija, se je naselje prestavilo na to lokacijo. S sabo je običajno odneslo svoje ime, stara naselbina pa je ostala kot predmestje, osta-

/14/ dr. Ivan Stopar, *Gradovi, graščine in dvorci na Slovenskem Štajerskem*, Ljubljana 1982, str. 554.

/15/ Primerjaj: Vasilij Melik, n.d., v katerem so zbrane prve omembe za starejša Slovenske mesta in trge.

/16/ Jože Curk, *O urbanistično-gradbenih zasnovah trgov in mest v Posavinju, Obsotelju in Posavju*, Celjski zbornik 1962.

la vas na obrobju, ali pa je od nje ostala le farna cerkev, ki je obležala daleč izven nove naselbine. Curk tudi postavlja trditev, da je ustanovitev trgov in mest bila vedno produkt osebne volje mestnega gospoda, ki so jo nato uresničili njegovi prebivalci./17/

Trgi in mesta, ki so nastali v srednjem veku, spadajo večinoma med tako imenovane cestne trge. To so trgi, ki so nastali ob cesti, ki je služila tudi kot tržni prostor. Tako leži v nekaterih krajih trg v smeri ceste /Žalec/, v drugih pa je usmerjen na stavbo, ki trg zaključuje /Šoštanj!/. Po istem principu pa so nastali tudi trgi, ki so se razvili na križišču treh cest, le da so se razvijali le ob eni /Velenje!/. Za spodnještajerska mesta in trge je značilno tudi, da so se cerkve namestile nekoliko zunaj trške vrste hiš. Za Šoštanj in Velenje velja ista ugotovitev, da se je cerkev namestila na vzvišenem mestu nekoliko zunaj naselja. Seveda pa ne smemo pozabiti na eno najbolj vidnih značilnosti, to je, da se je trg privil ob grad trškega gospoda. To je značilnost večine srednjeveških spodnještajerskih trgov, med njimi tudi Velenja in Šoštanja./18/

Po tem splošnem opisu preide avtor na osnovne opise vsakega posameznega trga oziroma mesta. Tukaj nas bo zanimal le opis Velenja/19/. Ker se njegove ugotovitve razlikujejo od ugotovitev iz prej citiranega dela H. Pircheggerja, jih bomo na kratko obnovili. Prvotni lastniki tega predela bi naj bili Breže - Selški, nato Oglejski patriarhi, Vovbržani, Celjani, Habsburžani, fevdniki pa Kunšperški, Liechtensteini, Wagensbergi itd. Prvotna naselbina je današnja Stara vas, oziroma, kot se v virih pojavlja - Staro Velenje. Nova, trška naselbina se je razvila ob vznožju grajskega griča, na križišču cest. Grad se

/17/ Idem, str. 227.

/18/ Idem, str. 229, 230.

/19/ Idem, str. 249 ss.

eksplicitno pojavi v virih leta 1322 kot vest Welen, a se njegovi upravniki Kunšperški ali velenjski gospodje omenjajo že leta 1275. Ker se kraj med leti 1250 in 1348 večkrat omenja kot Weln, Welan, Belen ipd, toda brez atributa, sklepa, da se je vršil prenos naselbine šele po sredi 14. stoletja. Leta 1374 se prvič omenja Velenje kot trg. Trška podružnična cerkev je nastala v 15. stoletju, farna cerkev pa je ostala na severnem robu doline ter se v času turških vpadov obdala s taborom. Pozna tudi listino iz l. 1264 /!/, ter razlaga sorazmerno veliko razdaljo med farno cerkvijo in trškim naseljem z oblikovanostjo terena, ter z dejstvom, da so se vsi večji gradovi Šaleške doline razvili na ugodnejšem, južnem robu doline in so se tja prestavila tudi naselja. /Podobno velja za Šoštanj v razmerju s prvotnim naseljem Družmirjem in tamkajšnjo farno cerkvijo!/

Že takoj opazimo prvo netočnost. In sicer ko Curk našteva lastnike Velenja, omeni med njimi Vovbrške grofe, ki pa niso nikoli bili lastniki velenjske gospoščine, temveč so to bili gospodje Ptujski, kot bomo kasneje še videli/20/. Curk tudi ne pozna listine iz leta 1270, kar je razumljivo, saj je četrti zvezek štajerskih srednjeveških listin, kjer je bila prvič objavljena, izšel šele leta 1975. Curk tudi prevzame letnico 1250 kot prvo znano omembo Velenja iz Zahnove Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter/21/. Vendar ni jasno, kje je Zahn našel to letnico, saj tovrstna listina ni /več?/ znana./22/

Kar je za našo temo najpomembnejše, pa je dejstvo, da se Curk, čeprav je poznal listino iz leta 1264, ni opre-

/20/ In kot tudi sam posredno zapiše, ko pravi, da so prvi upravniki gradu Kunšperški gospodje, idem. str. 249.

/21/ J. Zahn, *Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter*, Wien 1893.

/22/ Prim.: H. Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 209; primerjaj tudi Pavel Blaznik, *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500 II*, Maribor 1988, str. 452.

delil za datiranje trga Velenje v 13. stoletje/23/. Takoj se nam pojavi vprašanje zakaj? Prvi odgovor, ki se nam nudi, je seveda, da je datiranje na osnovi ene same in še to le posredne omembe tvegano. Med letoma 1264 in 1374 je razlika dobrih sto let in tudi omemba "civis de Weln" bi lahko pomenila, kot smo videli zgoraj, gradnike velenjskega gradu in ne nujno meščane oziroma bolje tržane.

Poglejmo si še, o čem govori listina iz leta 1374, ki jo šteje Curk kot prvo sigurno omembo Velenja kot trga. V njej je Oetli Turnski potrdil, da mu je gornjegrajski opat Nicolaj doživljenjsko podelil žitno desetino pri Starem Velenju /Stari Vasi/ skupaj s služnostmi in pravicami in sicer zaradi njegovih zaslug do samostana. Po njegovi smrti pa vse ponovno pripade nazaj samostanu/24/. V tej listini se prvič pojavi izraz Staro Velenje, ki označuje staro vaško naselje nasproti novo nastalemu trgu. To in pa dejstvo, da se omembe Velenja kot trga od tega časa ponavljajo, je bil verjetno odločilni razlog za takšno datiranje.

Odgovor na v naslovu zastavljeno vprašanje, ali vendarle lahko štejemo Velenje kot trg že od leta 1264 dalje, pa moramo poiskati v natančnejšem pregledu listinskega gradiva iz obravnavanega časa. Že takoj na začetku zapišimo, da leto 1374 nikakor ne more biti prvo sigurno leto omembe Velenja kot trga, saj se prvič eksplicitno označi Velenje z besedo "marcht" že v listini, ki jo imamo ohranjeno v regesti, nastali leta 1467, iz Stubenberškega arhiva in jo H. Pirchegger brez obrazložitve da-tira v leto 1345./25/ Regesta se glasi: "Item, ain kauff-brieff umb ein hoff Sitmarenber zu Belen bey demma-

/23/ Po njem je to prevzel tudi Jože Hudales, *Velenjska kronika*, Velenje 1984.

/24/ Šalj, listine gornjegrajskega samostana, št. 3194; glej tudi I. Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant II., Das Benediktiner - Stift Oberburg*, Graz 1877, str. 145.

/25/ *Das Archiv des Hauses Stubenberg, Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen*, 35/1906, str. 79, št. 24.; glej tudi H. Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 210.

richt, auch uber dye wissen dasselbs gelegen, von Ulrich Mortinger und Etn Schurprant gebrudern aussgangen auff Herdegen und Fridrichen von Pettau lau/tund/. "Govori torej o prodaji dvorca Žitenberg/!/ /26/ pri trgu Velenje. Dvorec sta prodala brata Ulrik Mertinger Ekenštajnski in njegov brat Ott Schurprant. Ta dva se skupaj pojavita prvič kot priči v listini izstavljeni 13. novembra 1320/27/, in sicer kot vovbrška fevdnika. /Odprto pa ostaja vprašanje, ali lahko izenačimo Otta tudi z istoimenim Ottom Ekenštajnskim, ki je leta 1314 skupaj s svojo ženo Offmain kupil utrdbo Šalek od Nikolaja Šaleškega in njegove žene Adelaide./28/ Vsekakor lahko Ulrika Mertingerja kot fevdnika na Ekenštajnu srečamo še v letih 1324, 1329 in 1331/29/. Leta 1329 se brata tudi zadnjič pojavita skupaj v listini/30/. Videli smo, da je bil Ekenštajn v upravljanju/31/ rodbine Vovbrških/32/. Ta je leta 1322 izumrla, zato je leta 1335 krški škof Lorenz podelil Ekenštajn Frideriku Žovneškemu/33/ in leta 1357 se brata Ulrik in Ahac Mertinger označita kot celjska podložnika/34/. Vidimo, da se Ulrik in Ott Mertinger pojavljata skupaj med leti 1320 in 1329, kasneje pa srečamo Ulrika v listinah nastopati samega ali skupaj z

/26/ Žitenberg je grič SV od današnjega Starega Velenja nad otroškim igriščem in rdečo dvorano, kjer je drevesnica. Danes ni več videti sledov tega dvorca, ki je stal na njem.

/27/ Monumenta historica ducatus Carinthie VIII., ed. Hermann Wiessner /dalje kot: MDC/, št. 561, str. 165: "... Wolreich der Mertinger und sein pruoder Schvorprant..."

/28/ Annelies Redik, Regesten des Herzogtums Steiermark 1308 - 1319, Graz 1976, št. 706, str. 191 /dalje kot: RHST/.

/29/ prim.: P. Blaznik, Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500 l., Maribor 1986, str. 182, geslo Eggenstein.

/30/ H. Pirchegger, Die Untersteiermark, str. 224.

/31/ Grad je bil sicer lastnika krške škofije in so ga za njih Vovbrški in kasneje Celjski upravljali, in kot je bilo tedaj običajno, dajali najprej v fevd manjšim ministerialom.

/32/ Rodbina Vovbrških je dobila v svojo last grad Ekenštajn leta 1282, ko ga je kupila od Ortolfa iz Kraiga in njegove žene Hiltrude /MDC V., št. 510, str. 324/325, listina izdana v Laškem 8. marca 1282/. V literaturi je prišlo večkrat do mešanja Ekenštajna z Erkenštajnom ob Savi, ki sta bila oba krška fevda, vendar tokrat ne more biti pomote, saj je v navedeni listini točno navedeno: "...in Schaelachtal cum superiori turre Ekkensten..."

/33/ Ignaz Orožen, Das Dekanat Schallthal, Graz 1884, str. 157.

/34/ H. Pirchegger, Die Untersteiermark, str. 224.

drugim bratom Ahacom. To bi seveda govorilo o tem, da bi bilo bolj smiselno datirati zgoraj citirano listino v leta med 1320 in 1329 kot pa v leto 1345, kot je to, resda z vprašajem, storil Pirchegger. Samo to pa za natančnejše datiranje seveda ni dovolj. Pogledati si moramo še, kdaj in kako nastopajo Ptujski v Šaleški dolini, oziroma v Velenju/35/.

Kot kupca posesti se v listini pojavljata Friderik in Hardegen Ptujška. V rodbini Ptujških je ime Friderik najpogostejše, saj ga nosi v vsaki generaciji eden, zato je včasih težko določiti, na katerega Friderika se katera listina nanaša. V našem primeru pa to ni problem, saj vemo, da je Friderik V. Ptujski umrl okrog leta 1304 in imamo v našem primeru torej opravka s Friderikom VI. Njegov brat Hardegen Ptujski /1311 - 1352/ je bil sin Hartnida III. Ptujškega, ki je umrl okoli leta 1316/36/. Gospodje Ptujski so se za Friderika VI. in Hardegna povzpeli do svoje največje moči. Hardegen je postal po letu 1335 deželni glavar Kranjske, o njihovi moči pa priča tudi dejstvo, da so bili leta 1344 in 1345 sposobni sami voditi spor proti združenim: Krškemu škofu, grofom Pfanberškim, Celjskim, Ortenburškim ter gospodom iz Walseja in Planine. Poglejmo pa si, kako so gospodje Ptujski vezani na Velenje.

Kot lastniki velenjske gosposčine leta 1270, torej ko se grad Velenje prvič pojavi v zgodovini, nastopajo gospodje Kunšperški/37/. Ti so bili sorodniki Ptujških gospodov. Prvi od Kunšperških je bil Oton Kunšperški, ki ga prvič najdemo v listinskem gradivu omenjenega leta 1178/38/.

[35/ V nadaljevanju se bomo omejili le na posesti Ptujških v Šaleški dolini in izpustili ostale ptujške posesti v Savinjski marki.

[36/ Glej: Hans Pirchegger, *Die Herren von Pettau*, ZHVS 42/1951, str.18.

[37/ Kunšperk je danes razvaljeni grad nad istoimenskim naseljem pri Bistrici ob Sotli v občini Šmarje. Glej: I. Stopar, *navedeno delo*, str. 214 ss.

[38/ Sicer se grad Kunšperk pojavi v listinskem gradivu že leta 1167, ko poroča krška kronika, da ga je dal krški škof Henrik razrušiti [F. Kos, *Gradivo IV.*, Ljubljana 1915, št. 490] Očitno je, da je Kunšperk stal vsaj že v 11. stoletju.

Omenjeni Oton je bil brat Friderika Ptujskega in od takrat najdemo obe rodbini povezani. Tako Kunšperški kot Ptujski so bili salzburški ministeriali in za Kunšperške lahko domnevamo, da so imeli nalogo braniti vzhodno mejo na Sotli pred madžarskimi vpadi. V Savinjski marki so imeli v svoji posesti gosposčini Stopnik/39/ in Velenje. Seveda Kunšperški niso sami stanovali ne na Stopniku ne na velenjskem gradu. Leta 1270 se, kot smo že zgoraj omenili, omenja Gundacherus de Welen kot prvi znani fevdnik na velenjskem gradu. Ta isti /?/ Gundaker pa je bil tudi kunšperški fevdnik na gradu Stopnik. Domnevo, da sta Gunter Velenjski in Gunter Stopniški ena in ista oseba, temeljimo na sledečem: poleg leta 1270 najdemo Gunterja Velenjskega omenjenega še v listini iz 5. maja leta 1275/40/ in v listini, ki je bila izdana 20. januarja leta 1310 v Dobrli vasi na Koroškem in v kateri se kot priča omenja tudi Günther der W.../41/, 4. marca istega leta pa se kot priča na listini, ki je bila spisana na gradu Stopnik, pojavi Gunther von Hechenberch, enako tudi 9. julija 1310 ter 24. avgusta 1311/42/. Posebej pomembna je zadnja omenjena listina. Ta je bila spisana v Gornjem gradu in v njej sta grof Fridrich in grofica Adelheida Vovbrška/43/ podelila nekatera posestva iz svojega šoštanjanskega urbarja. Ta posestva so bila v Zavodnjah, na Kožlu, v Selu, Brezovi /pri Škalah/, Prelogah, Družmirju, Ložnici in v bližini Forhteneka /kmetija Stanovšek/. V tej listini se kot priči omenjata tudi Diepolt von Chatzenstain in Guntzel /!/ von Hechenberch. Lis-

[39] Stopnik ali Heggenberg je grad vrh strmega istoimenskega griča na obronkih Dobrovelj pri Vranskem. Danes so ostanki gradu /južni stolp/ vkomponirani v kmetijo p.d. Korimik. Glej: I. Stopar, navedeno delo, str. 482 ss.

[40] UB IV., št. 554, str. 333.

[41] RHST, št. 152, str. 44.

[42] RHST, št. 164; RHSt, št. 206 in RHSt, št. 305.

[43] Grof Friderich Vovbrški, brat Hermana Vovbrškega, zadnjega moškega predstavnika rodbine Vovbrših, je umrl pred letom 1317. Poročen je bil z Adelaido von Aufenstein, vendar v zakonu nista imela otrok.

tina, ki nam dokazuje, da imamo v primeru Gunterja Stopniškega in Gunterja Velenjskega opraviti z eno osebo, pa je bila sestavljena 2. oktobra 1312 na velenjskem gradu. V njej ne najdemo kot priče nobenega viteza, imenovanega po Velenju, kot bi sicer glede na lokacijo, na kateri so listino spisali, normalno pričakovali, temveč srečamo med ostalimi Hermana in Gundakerja iz Turna /Škale/, Diepolta iz Skornega in Guntherja "von Hekchenberch". Gotovo je, da imamo v tem primeru opraviti z istim kunšperškim ministerialom, ki se enkrat podpiše kot Stopniški, drugič pa kot Velenjski.

Gospoščini sta delili usodo vse do 14. stoletja. Gospodje Kunšperški so v začetku 14. stol. obubožali, njihova posest se je začela drobiti. Tako sta leta 1323 /1322?/ Friderik Kunšperški in njegova žena Neža zastavila Har-degnu Ptujskemu trdnjavi Velenje in Stopnik za 200 mark srebra, vendar sta zadržala tu še nekaj posesti./44/ Kunšperški izposojenega denarja očitno niso mogli vrniti, saj je zastavljeni grad Velenje ostal v rokah Ptuj-skih. Če sedaj združimo obe ugotovitvi, da nastopata brata Ulrik in Oto Mertringer v listinah med leti 1320 in 1329, ter da postanejo Ptujski lastniki velenjske gospoščine le-ta 1323 /1322?/, lahko kot verjetno sprejmemo datiranje listine o prodaji dvorca Žitenberg med leta 1323 /1322?/ in 1329. Za razumevanje problematike nastanka Velenja kot trga si moramo pogledati še ostale fevdne lastnike v Šaleški dolini konec 13. in v začetku 14. stoletja.

Velenje ni bilo edina posest, ki so jo imeli v Šaleški dolini Ptujski. Drugi grad, ki je bil v lasti Ptujskih, je grad

[44] H. Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 210. Poleg teh 200 mark srebra pa sta Friderik Kunšperški in Neža dobila še 40 mark kot odškodnino za stroške, ki so nastali ob služenju Vovbrškim v sporu s Frankfurtskimi; idem, str. 190.

[45] F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev* 4, št. 540 str. 274.

Kacenštajn. Na prvo omembo naletimo leta 1173/45/, ko se v listini, ki jo je v Rečici ob Savinji izdal Ulrik II. - oglejski patriarh, kot priča pojavi "Eberhardus de Chazenstein". V spremstvu Ptujskih se Kacenštajnski pojavljajo v listinah od leta 1243, ko Hartnid Ptujski podeli gornjegrajskemu samostanu dve kmetiji na Križni gori /iz ljubezni do Diepolda Kacenštajnskega in njegovega sina, ki sta pokopana v samostanu/ pod pogojem, da imajo Diepoldovi sinovi na teh kmetijah odvetniške pravice /46/. Med pričami se pojavita tudi "Woluelo et Hermanus de Chazenstein", očitno sinova, na katera se nanaša zgornje določilo o odvetništvu. Kacenštajnske kot ptujske vazale tudi kasneje pogosto srečamo.

Listina, ki jo moramo v tej zvezi omeniti, je nastala leta 1248 in govori o pogodbi, ki sta jo ob poroki Hermana Kacenštajnskega in Kunigunde iz hiše Ort sklenila Elizabeta, vdova po Hartnidu iz Orta, in njen sin Hartnid s Hartnidom iz Ptuja/47/. V tej pogodbi je Herman Kacenštajnski označen kot tisti, katerega lastnina in lastnina njegovih naslednikov že od nekdaj /"ex antiquo"/ pripada gospodu Hartnidu Ptujskemu. Ta listina nam dokazuje, da lahko govorimo o vazalni podrejenosti Kacenštajnskih Ptujskim že vsaj od začetka 13. stoletja. Še bolj verjetna pa se zdi domneva, da so bili Kacenštajnski že od začetka, se pravi že v 12. stoletju, ko se prvič pojavijo v listinah, ptujski ministeriali.

Drugi pomemben podatek, ki nam ga daje ta listina, je izpričana sorodstvena veza med gospodi iz Orta in Kacenštajnskimi. /Hartnid iz Orta je imel naziv Štajerski maršal./ Gospodje iz Orta so bili namreč posestniki tudi v okolici Šmartnega ob Paki. Leta 1262, tik pred svojo

/46/ M. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev* 5, Ljubljana 1928, šte 821, str. 391.

/47/ H. Pirchegger, *Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark. Ergänzungen zu den Bänden I - III*, Graz 1949, str. 38, št. 58.

smrtjo, je namreč Hartnid /sin/ iz Orta podelil gornjegrajskemu samostanu dve hubi v Paški vasi pri Sv. Martinu in dve hubi v Rečici ob Paki ter prenesel brezplačno odvetništvo nad Blagotinškovo posestvijo v Šentandražu /48/. Ta podatek nam omogoči, da potrdimo kot zelo verjetno podelitev teh hub po Hartnidu Ptujskemu čez dve leti, 1264, bratom Kacenštajnskimi/49/. Tako se nam kaže posest Pakenštajna kot tretja posest, za velenjsko in kacenštajnsko, za katero imamo izpričano, da je bila ali direktno v lasti Ptujskih ali pa so jo imeli v rokah njihovi ministeriali/50/.

Poudariti pa je še potrebno, da šaleške posesti niso edine posesti Ptujskih v Savinjski marki. Poleg teh se zdi potrebno omeniti vsaj še dejstvo, da so bili ptujski fevdniki tudi na sledečih krških posestvih: Ranšperk/Ravni breg/, Lemberg in Dobrna/51/. Te posesti smo omenili, ker bomo nanje naleteli še kasneje.

Poleg Ptujskih nastopa v 13. stoletju v Šaleški dolini družina Vovbrških kot tista, ki ima v dolini največje posesti. Njihovi vazali so gospodje Turnski, Forhteneški, Vovbrški pa nastopajo kot gornjegrajski, krški in šentpavelski odvetniki. Kot smo videli že zgoraj so bili njihovi fevdniki tudi Mertingerji, lastniki Ekenštajna. Vendar družina Vovbrških dobi svoje prve fevde v Šaleški

/48/ UB IV., str. 39, št. 61.

/49/ To trditev postavlja Joseph A. Janisch v *Topographisch-statistisches Lexicon von Steiermark*, Graz 1878 - 1885, drugi zvezek, str. 421. H. Pirchegger pa jo v : *Die Untersteiermark*, str. 202, prevzame, vendar le z vprašanjem.

/50/ Namerno se bom na tem mestu izognil najspornejšem vprašanju ob pregledu ptujске posesti v Šaleški dolini, to je vprašanju Šoštanja in vitezov "de Schonenstein", "de Sconenstein" ipd., ki se pojavljajo v spremstvu Kunšperških in Ptujskih gospodov: konec 12. in v začetku 13. stoletju. Temu je posvečen poseben sestavek v pričujočem zborniku.

/51/ H. Pirchegger, *Dier Herrschaften des Bistums Gurk in der ehemaligen Südsteiermark*, Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 49, Celovec 1956, str. 17.

/52/ O posesti Vovbržanov v Šaleški dolini in o njihovem razmerju do Ptujskih, ter predvsem o vprašanju posesti Šoštanj, glej: T. Ravnikar, *Šoštanjski vitezi ali vitezi iz Šoštanja v 13. stoletju?* v pričujočem zborniku.

dolini šele konec 13. stoletja/52/. Družina, ki je upravljala s krškimi posestmi v Šaleški dolini do leta 1282 je družina plementih iz Kraiga/53/.

Šaleški gospodje nastopajo v 12. in na začetku 13. stoletja še dokaj samostojno, medtem ko leta 1287 Sigfrid Šaleški obljubi svojemu gospodu krškemu škofu, da ne bo svoje hiše prodal brez njegove /škofove/ vednosti. Domnevati smemo, da se je prenos podrejenosti šaleških krškemu škofu zgodil med 1264 in 1287 letom/54/. H. Pirchegger/55/ sicer trdi, da spadajo gospostva Šalek, Ekenštajn in Helfenberg/56/ med leta 1025 krškemu škofu podeljene kraljeve posesti/57/. Z gotovostjo pa smemo trditi, da so bili Šaleški takrat še svobodni fevdalci, saj se kot taki označujejo v večih listinah/58/. Drugače je z ekenštajnsko gosposčino, ki je že od prve eksplicitne omembe leta 1282, ki smo jo zgoraj že omenili, krška posest.

Posredno pa lahko izpričamo krško lastnino na posesti Ekenštajna že leta 1224. 29. marca tega leta sta namreč Engelbert iz Strassburga in njegova soproga Elizabeta prodala Ortolfu iz Ranšperka /Ravnega brega/ posest v

/53/ Kraig se imenuje vas severno od Šent Vida na Koroškem.

/54/ Leta 1264 nastopa Edelož Šaleški, kot smo videli v prvi citirani listini, še samostojno nasproti samostanu v Gornjem gradu v zvezi s sporom o cerkvi Sv. Martina.

/55/ Hans Pirchegger, *Die Herrschaften des Bistums Gurk in der ehemaligen Südsteiermark*, Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 49, Celovec 1956, str. 12

/56/ Grad Helfenberg ali slovensko Soteska je stal vrh kopastega griča nad sotesko Pirešice ob odcepu velenjske ceste proti Amačam. Prvi izpričani fevdnik, ki je prebival na gradu, je bil "Heinricus de Helfenberg", ki se omenja leta 1251; UB III., št. 97, str. 164.

/57/ Leta 1025 je kralj Konrad II. podelil grofu Vilijemu Breže-Selškemu 30 kraljevih kmetij v Savinjski dolini med rekami Koprivnico, Hudinjo in Voglajno na eni, ter Krko in Savo na drugi strani. /Kos, Gradivo 3, št. 68, str. 44/. Te posesti so potem z dediščino Heme Breže-Selške prešle v last samostana, ki ga je sv. Hema ustanovila v Krki, in kasneje krške škofije, ki je bila ustanovljena na mestu samostana.

/58/ Primerjaj listine: Leta 1154: ...Bertoldus /liber/ de Shalach, Kos, Gradivo 4, št. 326; 27. marca 1155: ...Bertholdo de Shalach ...Dietricus de Scalach, ...Perhtoldus de Scalach liberi, Kos, Gradivo 4, št. 373.

/59/ Kos V., št. 390, za liciranje glej: L. Hauptmann, *ocena Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark*, izdala H. Pirchegger in O. Dungern, ZČ, IV/1950, str. 247.

“Harde”, kjer so bili tudi vinogradi/59/. Ti vinogradi v “Harde” so ležali na področju Črnove pri Velenju. Tam še danes stoji naslednik poznosrednjeveškega dvora Dobrova, katerega nemško ime je bilo Gutenhart. Gospodje iz Strassburga so bili krški fevdniki, ki so bili v vazalni vezi z gospodi iz Kraiga/60/. Kot smo že zgoraj videli, je leta 1282 Ortolf iz Kraiga prodal ekenštajnsko posest Ulriku in Agnezi Vovbrškima. Pomembno je poudariti tudi, da so bili Rabensperski vazali ptujskih gospodov, ki so za krškega škofa upravljali to posest in da je del posesti, ki je bila skoraj gotovo do leta 1224 del ekenštajnske posesti, bil takrat iz nje izločen in je prešel v fevdno upravljanje ptujskih oziroma njihovih ministrov.

Tretji veliki fevdalec, ki je tudi imel del svoje posesti v Šaleški dolini, je bil samostan v Šent Pavlu v Labotski dolini. V njegovi posesti je bil grad Forhtenek. Nastanek šentpavelske posesti v Šaleški dolini moremo postaviti v zvezo z ustanovitvijo korarske ustanove avguštinskih bratov v Dobrli vasi/61/. Odvetniki šentpavelskega samostana so bili grofje Vovbrški in lahko torej tudi posest Forhteneka povežemo z ostalimi vovbrškimi posestmi v Šaleški dolini. Možno pa je, da je bila posest šentpavelskega samostana /posestvo gradu Forhtenek/ prvo, na katerem se pojavijo grofje Vovbrški v Šaleški dolini. Na tem mestu bomo izpustili nadaljnjo analizo nastanka in razvoja te posesti, saj za našo temo to ni toliko pomembno.

Kar je za naš problem важно je, da imamo v Šaleški dolini v 13. stoletju prisotno močno in vplivno fevdalno

/60/ prim.: MDC X., št. 198.

/61/ Leta 1106 je oglejski patriarh Ulrik dal ustanoviti na prošnjo grofa Kacelina na njegovem posestvu po njegovi smrti korarsko ustanovo avguštinskih bratov. Kot dotacijo jim je podelil Kacelinova posestva, med njimi pa tudi faro v Razboru in pri Slovenj Gradcu. /Kos, Gradivo 4, št. 20/ Leta 1154 pa oglejski patriarh Peregrin spremeni redovnike v škalske fari. * /Kos, Gradivo 4, št. 327/

rodbino - Ptujске. Poleg Ptujskih so imeli svoja posestva v Šaleški dolini tudi njihovi bližnji sorodniki Kunšperški. Sredi 13. stoletja je bila rodbina Kunšperških še močna in vplivna. Njihov razvoj je kazal tendence k nadaljnem širjenju. Ta razvoj je kot kaže pripeljal do tega, da so Kunšperški ustanovili sredi 13. stoletja na praznem /?/ prostoru pod svojim gradom trško naselbino Velenje.

Trg Velenje predstavijo is področja današnje Stare Vasi, kjer lahko najdemo prvotno vaško naselbino na področju današnjega Velenja in ki že v srednjem veku dobi ime Staro Velenje. Novo nastala naselbina je s seboj preinesla tudi ime/62/. Farna cerkev Sv. Martina ostane na nasprotni strani doline, trško cerkev pa zgradijo na griču nekoliko zunaj naselja, ob cesti, ki pelje proti Polzeli.

Omemba treh "civis de Weln", torej velenjskih meščanov leta 1264, s katero smo naše razmišljanje začeli, tako seveda ne govori o velenjskih meščanih in ne pomeni, da je Velenje v 13. stoletju dobilo mestne pravice, kot smo nekoliko provokativno zapisali v naslovu. Z gotovostjo pa lahko zapišemo, da moremo od leta 1264 dalje govoriti o trgu Velenje.

Z obubožanjem Kunšperških v začetku 14. stoletja in po postopnem upadu moči Ptujskih konec 14. stoletja pa je tudi velenjski trg v svojem razvoju začel stagnirati in ga je v dolini zasenčil trg Šoštanj, ki je po izumrtju Vovbrških leta 1322 prešel kot dediščina v roke Celjskih in se razvijal hitreje in uspešneje v trgovsko in obrtniško

/62/ Drugače je npr. v primeru trga Šoštanj, kjer prvotna vas Družmirje ohrani svoje ime, trg pa dobi novo.

Jože Hudales

ROJSTVA, POROKE IN SMRTI PRED DVESTO LETI

ANALIZA PODATKOV IZ MATIČNIH KNJIG FARE SV. JOŠTA OD 1789-1798.

Raziskovanje socialnih razmer in t.i. "vsakanjega življenja" v preteklosti je še zmeraj nekako ob robu glavne- ga toka raziskav različnih družboslovnih oz. humanis- tičnih znanosti, čeprav se ga lotevajo etnologi, sociologi, zgodovinarji, pa tudi antropologi. Vzroki so v prevladu- joči predmetni in problemski naravnosti navedenih ved, ki se šele v zadnjem času opuščajo tudi pri nas. Prav gotovo pa je razlog za tako zanemarjanje tudi v struk- turi virov, ki je za tovrstne raziskave razmeroma skopo ali pa zahtevajo dolgotrajno in mukotrpno zbiranje na mikroravni, rezultati pa so običajno in na prvi pogled sila skromni.

V velenjskem muzeju smo ob več različnih priložnostih že zbirali podatke iz matičnih knjig, ki so jih vodili po župnijah v glavnem od 17. stoletja dalje. Doslej smo pregledali le majhen del matičnih knjig; knjige fare sv. Martina pri Velenju in sv. Martina v Šmartnem ob Paki za drugo polovico 19. in prvo polovico 20. stoletja so pregledane le sumarno. Popolna obdelava matičnih kn- jig (torej z izpisom vseh podatkov) za čas od 1789 do 1798 pa je bila opravljena za faro sv. Jošta na Paškem Kozjaku. Prav rezultate obdelave teh podatkov bomo prikazali v tem članku.^{1/}

1/1/ Matične knjige obeh far sv. Martina je izpisal prof. Janko Goričnik na matičnem uradu v Velenju, knjige iz fare sv. Jošta pa Mirna Macur. Podatke je v računalnik vnašala Suzana Puc. Vsem se za pomoč pri zbiranju gradiva zahvaljujem, posebej še osebjem matičnega urada in župniku Jožetu Kemcu, ki so nam gradivo prijazno posredovali.

Na prvi pogled gre pri tovrstnih raziskavah za zelo nekoristne podatke, ki bi morda koristili le komu, ki želi nekoliko pogledati kako je z njegovim "pedigrejem". V matičnih knjigah lahko najdemo v glavnem le podatke o imenih rojenih, njihovih staršev, imena in starost mladoporočencev ter imena in starost umrlih. Podatki o boleznih in poklicih staršev, zakoncev ali umrlih so navedeni le včasih. Vedno pa je naveden tudi datum, sestavni del vsakega rojstva, poroke ali smrti. Vendar z dovolj skrbnim urejanjem in razvrščanjem teh podatkov lahko pridemo do zanimivih sklepov, ki nam marsikaj povedo o življenju naših prednikov.

Z izpisom vseh podatkov iz matičnih knjig fare sv. Jošta na Paškem Kozjaku za desetišletje 1789 do 1798 smo dobili podatke o 631 osebah, vendar so se mnogi pojavili v matičnih knjigah po večkrat v različnih vlogah: npr. ženi, nato še nekajkrat kot očetje in nazadnje kot umrli itd. Po primerjanju teh oseb po priimkih, imenih in naslovih ter izločanju tistih, ki se pojavljajo v večih vlogah, je ostalo 494 oseb, ki so v desetletju 1789-1798 živeli v fari Sv. Jošta na Paškem Kozjaku.

Med njimi je bilo 233 žensk (47,16%) in 261 moških. Kolikšen del celotnega prebivalstva predstavlja to število, lahko le sklepamo, saj podatkov štetij prebivalstva iz tega časa nimamo. Prav gotovo gre vsaj za polovico vsega tedanjega prebivalstva fare. To sklepamo iz analize priimkov (teh je skupaj 84), različnih naslovov in osebnih imen, pod katerimi se isti priimki pojavljajo. Tako kaže, da imamo opravka z okrog 120 družinami. Vsekakor pa izpis podatkov le za eno desetletje pove premalo za natančnejšo tovrstno analizo. Ta naj bi razkrila tudi neke vrste hišno in rodbinsko zgodovino na Paškem Kozjaku,

na osnovi nje pa bi lahko dobili popolno sliko o celotnem prebivalstvu fare v izbranem časovnem preseku.

Kot zanimivost pa vendarle navedimo nekaj najpogostejših priimkov na Paškem Kozjaku in število oseb, ki jih nosijo.

Tabela 1: Priimki na Paškem Kozjaku od leta 1789 do 1798

PRIIMEK	ŠTEVILO	PRIIMEK	ŠTEVILO
PRELOŽNIK	31	GOLČAR	12
DOBOVIČNIK	22	SUŠEC	12
ŠPEGU	21	MARŠNAK	11
PUŠNIK	19	PACNIK	11
RAMŠAK	18	JURKO	10
LIPNIK	14	BLAŽIČ	10
PEKLENEK	13	PODLESNIK	10
OKROŠNIK	13	KLINC	10

Natančneje sem obdelal tudi podatke o osebnih imenih ljudi, ki so se pojavila v matičnih knjigah. Primerjava imen po spolih daje prav zanimivo sliko; medtem ko so 233 ženskam v vzorcu nadeli le 18 imen, so 261 moškim ob rojstvu izbrali kar 34 različnih imen. Ovrednotenje tega podatka je težavno, ker tovrstne historične analize imen še niso bile opravljene. Prav gotovo pa lahko sodimo, da je eden izmed vzrokov v tem, da so pri moških potomcih lahko izbirali med mnogo večjim številom imen moških svetnikov. Analiza datumov rojstva in morebitnih povezav z godovi najbližjih svetnikov zaradi prekratkga zajetega časovnega obdobja še ni smiselna. Vsekakor pa je zanimivo, da otrokom ženskega spola niso pogosto dajali imen po najbližjem koledarskem svetniku, saj bi bil potem znaten delež imen, ki so izpeljane iz imen svetnikov: npr Jožefa, Antonija, Jerneja, Andreja itd.

Za moška imena pa je gotovo, da so zlasti prvorojencem dajali imena tudi po imenu botra, očeta ali deda. Vendar bo tovrstne trditve mogoče potrditi in kvantificirati šele, ko bodo zajeti podatki vsaj za dobo pol stoletja. Tedaj bo mogoče tudi ugotoviti, ali je pri večji izbiri moških imen igralo določeno vlogo tudi hotenje, da bi moškemu potomcu, ki je tedaj predstavljal neke vrste nadaljevalca rodu, z izbiro imena prisodili večjo veljavo in individualno noto in ga tako ločili od ostalih rojencev.

Tabela 2: Najpogostejša moška in ženska osebna imena

IME	ŠTEVILO	IME	ŠTEVILO
MARIJA 65		JURIJ	24
JERA	33	JOŽEF	21
AGNES	22	ANTON	19
HELENA	18	JAKOB	15
ELIZABETA	18	ANDREJ	14
MARGARETA	17	BLAŽ	13
URŠULA	16	JERNEJ	13
ANA	13	MATEVŽ	11
KATARINA	8	MATIJA	11
AGATA	7	TOMAŽ	11

Razvrstitev osebnih imen po treh generacijah oseb (otroci do 15 let, aktivna generacija od 16. do 49. leta, generacija nad 50 let) ne kaže bistveno drugačnih rezultatov. Število zajetih ljudi v generaciji nad 50 let je premajhno (13 žensk in 7 moških), da bi lahko sodili o morebitnem spreminjanju "mode" osebnih imen. Kljub temu lahko rečemo, da so zapisana imena v najstarejši generaciji opazno različna od prevladujočih imen v mlajših generacijah. Za oba ostala generacijska razreda so pri ženskih imenih značilni majhni pomiki po tabeli, vendar ostaja izbor najpogostejših imen več ali manj enak. Nekaj več sprememb je med odraslimi in otroki moškega spola.

Najbolj zanimivo sliko pri taki razporeditvi oseb, ki so navedene v matični knjigi, daje struktura po spolu v omejenih treh generacijah, ki dispariteto spolov (52.84% moških in 47.16% žensk) prikazuje v čisto drugačni luči:

Tabela 3: Razvrstitev prebivalstva po starostnih kategorijah

generacija	do 15 let	odrasli	nad 50 let	SKUPAJ
ženske	75	145	13	233
moški	107	145	9	261
SKUPAJ	182	290	22	494

Prej prikazan presežek moških se v tej tabeli pokaže izključno kot presežek v generaciji do 15 let. Seveda pa moramo opozoriti, da gre le za približke, saj ne moremo kar enostavno trditi, da je npr. leta 1795 na Kozjaku žive-lo 5% manj žensk kot moških ali da je bilo razmerje med ženskami in moškimi v starosti do 15 let kar 1:1,4. Neka-teri med upoštevanimi osebami so namreč do tega leta že umrli, drugi se še niso rodili itd. Vsekakor bo potreb-no za tako strukturno analizo obdelati podatke vsaj za polstoletno dobo.

Tudi dostopni primerjalni podatki običajno pokažejo drugačno podobo disproporcev v spolu; v Kranju je bilo npr. leta 1754 manj moških (46.21%). Podobne podat-ke poznamo tudi za štetja prebivalstva v našem stoletju, ko je bilo npr. v Sloveniji leta 1921 47,7% moških, leta 1931 48,2% in leta 1948 46,9% moških.¹²⁾

Odgovor najbrž leži v dejstvu, ki so ga ugotovili že prvi demografi, da se rojeva tudi od 6 do 7% več dečkov kot deklic, vendar je kasneje - do mladeniške dobe, mor-taliteta moških večja. Tudi med mrtvorojenimi je delež moških mnogo večji. Število umrlih moških in žensk se izenačuje šele pri 20. letu. V kasnejših starostnih ob-dobjih pa je mortaliteta moških zopet večja kot morta-

¹²⁾ A. Lah: *Slovenija sedemdesetih let*, Ljubljana 1977, str. 46-47; M. Štuhec: *O družini v Kranju sredi 18. stoletja*, ZČ 1.37, Ljubljana 1984, str. 273-284.

liteta žensk. Tako je v strukturnih prerezihi skozi določen čas na splošno žensk več kot moških.^{13/}

Tako je torej razumljivo, da je bilo na Paškem Kozjaku med generacijo "odraslih" (od 16. do 50. leta) število moških in žensk natančno 1:1, v generaciji starejših od 50 let le nekaj več žensk kot moških in med otroki skoraj 59% umrlih otrok moškega spola. Sicer pa tako neskladje v številu moških in žensk potrjujejo tudi podatki o rojstvih iz matične rojstne knjige v navedenem obdobju.

ROJSTVA

Skupaj je bilo v desetletju 1789-1798 na Paškem Kozjaku rojenih 162 otrok, oz. v povprečju 16.2 na leto. Med rojenimi v tem obdobju je bilo kar 93 dečkov (57.4%) in le 69 deklic. S tem je prej navedeno nesorazmerje med spoloma zadovoljivo pojasnjeno. Ob tabeli se seveda zastavlja še mnogo vprašanj v zvezi z rodnostjo, številom otrok v posameznih družinah, presledki med posameznimi porodi ipd., ki bodo morala počakati, da bodo v obdelavo pritegnjena daljša časovna obdobja.

Tabela 4: Rojstva na Paškem Kozjaku od 1789-1798 po mesecih:

mesec roj.	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
št. moških	8	15	9	8	3	8	8	5	9	5	7	8
št. žensk	5	9	9	6	6	5	2	3	8	6	5	5
skupaj	13	24	18	14	9	13	10	8	17	11	12	13
moških v %	8.6	16.1	9.7	8.6	3.2	8.6	8.6	5.4	9.7	5.4	7.5	8.6
žensk v %	7.2	13.0	13.0	8.7	8.7	7.2	2.9	4.3	11.6	8.7	7.2	7.2
skupaj v %	8.0	14.8	11.1	8.6	5.6	8.0	6.2	4.9	10.5	6.8	7.4	8.0

Zanimiva je podrobnejša obdelava podatkov o številu rojstev po mesecih v letu. Največ otrok na Paškem

^{13/} Dr. M. Bosanac: *Vanbračna porodica*, Zagreb 1976, str 131-136.

Kozjaku je bilo rojenih februarja (14.8%), marca (11.1%) in septembra (10.5%), opazno najmanj pa maja (5.6%), julija (6.2%) in avgusta (4.9%). Za iskanje vzrokov je vzorec 162 rojstev gotovo majhen, vendar je zanimiva vzporednica s podobnimi podatki za Maribor v drugi polovici 18. stoletja in župnije Slovenska Bistrica v 17. stoletju.

V Mariboru je bilo največ otrok rojenih januarja, februarja, marca, oktobra in novembra, v Slovenski Bistrici pa januarja, februarja maja in novembra. V obeh primerih je bilo razmerje pojasnjeno s tem, da je bilo v teh mesecih pač največ časa, da je porodnica prestala začasno delovno nesposobnost. Ne glede na to, da razlaga implicira "planiranje družine" in neke vrste kontracepcijo, pa se zdi vsaj za Maribor nekoliko prehitra, saj se naračuna na "kmečki delovni ritem", ki za mesto najbrž ni bil odločujoč.^{/4/}

Prepričani smo lahko, da so ritem rojevanja tudi na Kozjaku že tedaj znali uravnavati s spolno vzdržnostjo, gotovo pa so poznali tudi nekaj naravnih sredstev za zgodnjo odpravo plodu. Še pred nedavnim je bilo na Kozjaku zapisano ustno izročilo o uporabi korenine peteršilja in teloha za povzročitev splava. Načrtovanje porodov na zimski čas, ko je "največ časa", bi torej bilo mogoče. Vendar se zdi, da je mogoče tovrstne podatke deloma razložiti z meseci spočetja. Ugotovimo, da so na Kozjaku v zadnjem desetletju 18. stoletja daleč največ otrok spočeli maja, junija (rojeni so bili februarja in marca) in decembra, najmanj pa novembra (4.9%), ter avgusta in oktobra. Tako bi lahko na osnovi podatkov iz rojstnih knjig sklepali tudi na nekatere spolne navade

/4/ S. Radovanovič: *Mesto Maribor v luči matičnih knjig 18. stoletja*, Kronika L39/1991, št.3, Ljubljana 1991, str.34; Jože Koropec: *Matične knjige iz 17. stoletja za župnijo Slovenska Bistrica*, Zbornik občine Slovenska Bistrica II. del, str. 33.

Kozjačanov, in da že tedaj maj kot mesec ljubezni ni bil neznan. Seveda pa bo treba te hipoteze s kasnejšimi analizami datumov spočetja npr. prvorojenih in nezakonskih otrok v daljšem časovnem obdobju potrditi.

V obravnavanem času je bilo na Kozjaku rojenih 10 nezakonskih otrok. To ni malo, saj predstavlja 6.17% vseh rojenih. Tudi v primerjavi s podatki iz nekaterih drugih analiz, so v tem pogledu na Kozjaku dosegli kar evropske standarde; v Evropi je namreč pod silnim pritiskom cerkve v 17. stoletju število nezakonskih otrok hitro upadalo in nato v 18. stoletju ponovno začelo naraščati:

Tabela 5: Delež rojstev nezakonskih otrok

kraj	1700	1730-54	1781-90	1791-800	1801-10
Moste				0.40%	4.80%
Kranj					1.58%
24 angleških župnij	1.90%	3.70%	5.40%	6.00%	6.30%
Paški Kozjak				6.17%	

Kakšen je bil tedaj odnos cerkve in skupnosti do nezakonskih otrok je samo po podatkih iz matičnih knjig težko reči, povzamemo pa lahko, da vsaj na zunaj nezakonski otroci niso bili obeleženi z imeni manj znanih svetnikov, kot se je to marsikje dogajalo. Matere na Kozjaku so svojim desetim otrokom, ki so bili plod "prepovedanega sadu" lahko dale čisto običajna imena: Jožef, Jurij, Martin ali Gregor ter Uršula, Marija, Helena, Margareta itd.

POROKA

Poročne matične knjige pokažejo, da se je v zadnjem desetletju 18. stoletja na Kozjaku poročilo 38 parov. Preprosti izračuni pa pokažejo naslednje značilnosti porok:

Tabela 6: Statistika porok na Paškem Kozjaku 1789-1798

zakonca	1	2	3	4
število zakonov	3	25	10	38
povp.starost moža	23.6	30.5	25.9	28.7
povp.starost žene	23.6	21.1	31.1	23.9
povprečna razlika	-	9.4	5.2	4.8
največja razlika	-	32.0	10.0	32
min. star. moža	20	19	17	17
mak. star. moža	28	56	64	64
min. star. žene	20	14	21	14
mak. star. žene	28	42	69	69

LEGENDA:

1 - oba zakonca sta enako stara

2 - mož je starejši od žene

3 - žena starejša od moža

4 - skupaj

Tabela kaže le vzorec 38 porok oz. 76 parov, kar je samo po sebi nekoliko nizek vzorec, vendar je hkrati dovolj zgovoren dokaz, da gre za drugačne čase. Že dejstva, da je v več kot četrtini zakonov žena starejša od moža, da je povprečna starostna razlika v zakonih, kjer je moški starejši 9,4 leta in v zakonih, kjer je starejša ženska 5.2 leta, da so moški v zakon stopali stari skoraj 29 in ženske skoraj 24 let, kažejo, da je šlo za t.i. zakone "iz razuma" in da je ljubezen igrala manj pomembno vlogo.

Sicer pa moramo v tem pogledu pritrditi francoskemu raziskovalcu zgodovine družine Flandrinu, da bi bila poroka iz ljubezni "pravo hudodelstvo" do bodočih otrok, če bi se par poročil brez sredstev za preživljanje. Zato se je od 15. stoletja dalje nenehno povečevala starost zakonskih partnerjev. Pri dekletih npr. navaja, da je povprečna starost od 22 let v 17. stoletju zrasla do konca 18. stoletja na 25 let. Tudi v Angliji je od 16. do 18. stoletja povprečna starost moških zrasla s 27 na 28 let,

pri ženskah pa od 25 na 27 let. Tako pozne poroke so torej v glavnem rezultat skromnih materialnih razmer, zato so bili tudi mnogo bolj (kot danes) pogosti zakoni, kjer je žena starejša od moža, ali je večja razlika v letih, poroke z vodovci in vdovami itd.^{/5/}

V tem času je na Paškem Kozjaku še trdno veljalo pravilo, da se je treba ženiti ali možiti v predpustnem času; januarja in februarja je bilo sklenjeno kar 26 (68.4%) zakonov, za ostale pa lahko domnevamo, da zaradi različnih vzrokov ni bilo mogoče počakati na predpust:

Tabela 7: Število porok po mesecih

mesec	jan.	feb.	apr.	jun.	sept.	okt.	nov.
št.porok	9	17	1	5	2	1	3

SMRT

Del vsakdanjega življenja Kozjačanov je bila v zadnjem desetletju 18. stoletja tudi smrt. Bila je prav gotovo bolj njihova, kot je naša, bolj navzoča v vsaki hiši in vsakdanjem življenju kot je danes, ko smrt odrivamo ob rob naše zavesti, dokler je to pač mogoče. Tedaj se tega pač ni dalo storiti. Smrtna kosa je skorajda vsako leto obiskala to ali ono hišo, in če je prizanesla eni hiši, se je zagotovo oglasila pri sosedih. Sicer pa so ravno podatki iz matičnih mrliških knjig najbolj zgovorni - in grozljivi:

/5/ Jean Louis Flandrin: *Družina. Sorodstvo družina in spolnost v Franciji od 16. do 18. stoletja*, Ljubljana 1986, str. 170-75; Majda Čermić: *Procesi spreminjanja družine od 15. do 19. stoletja*, ZČ I. 42, št. 4, Ljubljana 1988, str.545-46.

Tabela 8: Smrtnost na Paškem Kozjaku po starostnih skupinah in spolu

STAROSTNA SKUPINA	MOŠKI		ŽENSKE		SKUPAJ	
	ŠT.	%	ŠT.	%	ŠT.	%
0-1	16	28.1	8	21.1	24	25.3
1-5	15	26.3	6	15.8	21	22.1
6-10	5	8.8	1	2.6	6	6.3
10-15	4	7.0	0	0.0	4	4.2
16-20	1	1.8	3	7.9	4	4.2
21-30	2	3.5	0	0.0	2	2.1
31-40	2	3.5	6	15.8	8	8.4
41-50	5	8.8	3	7.9	9	9.5
51-60	2	3.5	6	15.8	7	7.4
61-70	3	5.3	2	5.3	5	5.3
71-75	0	0.0	2	5.3	2	2.1
76-80	2	3.5	0	0.0	2	2.1
81-85	0	0.0	1	2.6	1	1.1
86-90	0	0.0	0	0.0	0	0.0
nad 90	0	0.0	0	0.0	0	0.0
SKUPAJ	57	100.0	38	100.0	95	100.0

Podatki kažejo katastrofalno nizko povprečno oz. pričakovano starost, ki znaša med vsemi 95 umrlimi komaj nekaj več kot 22,6 let. Vzrok je seveda v tem, da precej več kot polovica Kozjačanov ni dočakala 10 leta. Če od skupnega števila umrlih odštejemo otroke, ki so preživel deset let starosti, je povprečna starost moških le 43 let in žensk 45,6 let. Tistih let, ki bi jih danes imenovali "lepa starost", ni dočakalo veliko prebivalcev Kozjaka. Le nekaj več kot vsak deseti je lahko pričakoval, da bo živel več kot 60 let. Le dva moška sta dočakala med 76 in 80 let, ena ženska pa je umrla v 82. letu starosti.

Pregled umrljivosti po spolu v tem časovnem obdobju

pokaže, da je umrlo precej več moških (60%). Hkrati bi lahko tudi rekli, da so moški na Kozjaku pokazali tudi precej manj življenjske trdoživosti kot ženske. Med vsemi umrlimi osebami moškega spola jih je 63.2 % umrlo že pred dopolnjenim desetim letom, mladeniška leta (16 in več let) pa so od desetih dečkov dočakali le še trije.

Mnogo bolj ugodno, čeprav za današnje razmere, ko je smrt otroka prava izjema, še vedno grozljivo, je bilo otroštvo deklet. Med njimi desetega rojstnega dne ni dočakalo "le" 39.5 % deklic. Isti delež velja tudi za čas do 15 leta, saj v tej starostni dobi ni umrlo prav nobeno dekle. Zato pa močno poraste delež umrlih deklet od 15. do 20. leta starosti, kar je gotovo nekoliko nenavadno. Morda je to dejstvo povezano s prej navedenimi zelo nevarnimi metodami za odpravo plodu. Zanimivo je tudi, da je zelo velik delež umrlih žensk v starostni skupini od 31 do 40 let, kar je gotovo povezano z izčrpanostjo od številnih porodov. Sicer pa se težak porod kot vzrok smrti izrecno navaja v treh primerih.

Taki podatki so značilni za t.i. predindustrijske evropske družbe 16. in 17. stoletja. Pravzaprav kažejo podatki še slabše razmere, kot so bile npr. na francoskem podeželju v 16. stoletju. Pričakovana - povprečna življenjska doba je bila tam npr. 32 let. Povprečna stopnja smrtnosti v prvem letu življenja je bila med 15 in 30 %, torej jih je od vseh rojenih otrok v prvem letu umrlo do 30%. V naslednjih letih se je stopnja smrtnosti znižala, toda dobo 20 let je dosegla le polovica vseh rojenih (na Kozjaku le 37%). Podobni so bili podatki iz Francije tudi za 18. stoletje. Zanimivo pa je, da so bolj pogosto preživeli mlajši bratje in sestre, kot prvorojenci, kar je podatek, ki ga bo treba preveriti tudi še na Kozjaku. ¹⁶⁾

¹⁶⁾ Majda Černič: *Procesi spreminjanja družine od 15. do 19. stoletja*, ZČ l. 42, št. 4, Ljubljana 1988, str. 545-46.

Vzroki smrti so sicer v večini primerov v mrliških matičnih knjigah zapisani, vendar so jih ugotavljali priučeni mrliški ogledniki, zato je težko soditi o njihovi natančnosti. Značilno pa je, da je pri večini umrlih v vseh starostnih skupinah kot vzrok smrti napisana "življenjska slabost" (26 primerov). Kot zelo pogost vzrok smrti pa je navedena še griža (14), kolika (5 primerov) in različne vrste prehladnih bolezni, kot so vročica, kašelj, pljučnica in angina (18 primerov).

NAMESTO SKLEPA

Nemogoče je ob koncu tega besedila napisati nekaj veljavnih in tehtnih sklepov, ki jih nadaljnja raziskovanja navedene problematike v tem ali onem segmentu ne bi ovrgla. Članek je bil napisan pač "za pokušino", ali lahko obsežnejše raziskave prebivalstvene problematike v Šaleški dolini dajo kakšne pomembne vsebinske rezultate. Mislim, da je odgovor vsekakor pritrdilen in da ne bi bilo nekoristno, če bi se kdo lotil obsežnega (raje giantskega) dela in obdelal matične knjige Šaleške doline, vendar ne le sumarno, kot doslej, ampak v celoti - z vso strukturo podatkov. Z dodatnimi podatki o posebnih razmerah iz ohranjenih katastrof in rezultatov štetij prebivalstva bi tako dobili neprecenljivo bogato zakladnico podatkov o malem človeku, njegovih tegobah in radostih, ki sicer za glavni tok zgodovine, političnih in gospodarskih razmer niso bili odločujoči, vendar so za spoznavanje preteklosti Šaleške doline prav tako pomembni, morda še bolj.

Podružnica Simona Blatnika v Starem Velenju okoli leta 1930.

Jože Hudales

TRGOVINA V ŠALEŠKI DOLINI V 19. IN PRVI POLOVICI 20. STOLETJA

Trgovina Rajšter v šoštanju v 30-ih letih

Prvi podatki o trgovini v Šaleški dolini so iz srednjega veka, ko sta oba trga v dolini, Šoštanj in Velenje, dobila pravico do semenjskih dni. Večji del, če že ne kar vse trgovanje, je tedaj namreč potekalo prav na sejmi. Vendar so prvi sejmi pri nas najbrž nastali v Škalah, sedežu prafare, ki je obsegala velik del današnje občine Velenje, še preden sta Šoštanj in Velenje dobila trške pravice. Prvi sejmi so se namreč še pred nastankom trgov in mest razvili v pomembnejših župnijah ob proščenjih. Šoštanj je po navedbah iz leta 1599 imel "že od davnih časov" letne sejme na svečnico (2. februarja), na Ahacijevo 22. junija in na nedeljo pred Martinovim (nedelja

pred 11. novembrom). Izrecno šoštanjske sejme navaja spet listina cesarja Franca I., ki je 14. decembra Šoštanjčanom dovolil štiri letne živinske sejme, poleg prej omenjenih še na velikonočni torek, na Marjetino 12. julija in na Mihaelovo, medtem ko se sejma na svečnico in na Martinov ne omenjata več. Listina tudi navaja, da je Šoštanj imel pravico tudi do tedenskega sejma v četrtek.^{11/}

SEJMI V ŠALEŠKI DOLINI

Šoštanj je torej s štirimi letnimi sejmi spadal med pomembnejša trgovska središča na Štajerskem. Najbolj znani so bili šoštanjski živinski sejmi, zlasti goveji. V sedemdesetih letih 19. stoletja je šoštanjsko sejmišče polnila pitana in plemenska živina iz Belih Vod, Zavodenj, Raven, Skornega in Šentvida. Sem so poleg lokalnih obrtnikov in trgovcev prihajali tudi potujoči obrtniki, ki so obhodili vse večje sejme v bližnji in daljni okolici; lončarji iz Vojnika in Zadrecke doline, klobučarji iz Braslovč, kramarji iz Mozirja, usnjarji itd.^{12/}

Sčasoma je gravitacijsko območje letnih sejmov pričelo upadati, saj je pravico do letnega sejma kasneje imel že vsak trg ali celo večji kraj. V 19. stoletju, ko je sejme pospeševala štajerska deželna oblast, da bi tako vzpodbudila gospodarski razvoj sejmskih krajev in njihove okolice, je tudi število letnih sejmov v vsakem kraju naraščalo. Tudi v Šaleški dolini se je v 19. stoletju starim sejmskim krajem Šoštanju, Velenju in Škalam pridružil še Šentilj. Povečevalo se je tudi število sejmov; Velenje je v tem času imelo pravico do treh sejmov: za 1. maj, na križev ponedeljek (pred vnebohodom - 40 dni

^{11/} F. Hribenik: *Mesto Šoštanj*, tipkopis v Muzeju Velenje, str. 9-10; F. Kovačič: *Gradi-vo za krajevne kronike, Šoštanj*, ČZN I. 10, Maribor 1913, str. 47.

^{12/} J. Vošnjak: *Moj rojstni kraj*, Slovan, Ljubljana 1904.

po veliki noči) in 24. avgusta. Šentilj pa je v prejšnem stoletju imel dva sejma: na ponedeljek po tihi nedelji (dva tedna pred veliko nočjo) in 4 avgusta. V 19. stoletju pa so zamrli tedenski sejmi v Šoštanju in jih je šele v začetku tega stoletja ponovno uvajala tedanja občinska oblast.^{13/}

V primerjavi z nekaterimi sejmi v najbližjih okoliških trgih in mestih se je število večjih letnih sejmov v Šaleški dolini gibalo takole:

KRAJ	leta 1866	leta 1880	leta 1900	leta 1910	leta 1930	leta 1940
Šoštanj	4	6	6	6	6	6
Velenje	3	3	4	6	6	6
Šentilj	-	2	3	3	3	3
Šmartno ob Paki	-	-	-	-	2	2
Skupaj:	7	11	13	15	17	17
Celje	6	7	7	7	10	11
Slovenj Gradec	6	7	7	7	9	9
Mozirje	5	7	7	7	7	7

Prva svetovna vojna je sejmarjenje prekinila, po vojni pa so se sejmi spet živahno razmahnili in mnogi kraji so pod vtisom konjunktura in lahkega zaslužka prosili za nove sejme. Tako so že v prvih letih tega stoletja Šoštanjčani dobili pravico za dva nova sejma: na predpustni četrtek in na ponedeljek pred Katarino (25. novembra). Tudi v dvajsetih letih so v Šoštanju prosili za nove letne sejme. Prav tako so za pravico do letnih sejmov prosili mnogi kraji, ki poprej teh pravic niso imeli, med njimi

^{13/} F. Kovačič: n.d., str. 47; A. Sore: Razvoj in upadanje sejmov na širšem celjskem območju, ČZN, leto XII n.v., zv. I, Maribor 1976, str. 159; Koledar Mohorjeve družbe za leta 1866, 1880, 1900, 1910, 1930 1940/

Rečica ob Paki. Velenje si je večje število letnih sejmov zagotovilo že pred tem. Leta 1901 je namreč tedanje "županstvo trga Velenje" naznanilo, da je dobilo dovoljenje za dva nova živinska sejma, ki sta bila na prvi četrtek po pepelnici in 18. julija.

Poleg že omenjenih je bila v dolini v dvajsetih letih tega stoletja še vrsta manjših, kramarskih sejmov. V Škalah so bili v tem času sejmi na jožefovo, veliko noč in na jurjevo. Najbolj obiskan je bil že od nekdaj sejem na jožefovo, 19. marca.

Skupaj je torej število sejmskih dni v Šaleški dolini preseglo dvajset, vendar pa je, podobno kot v Savinjski dolini, bilo sejmov manj kot v trgih med Savinjo in Sotlo. Tam so trgi imeli obsežno hribovito zaledje in slabše prometne zveze. Boljše prometne zveze so torej v Šaleški dolini omogočile še druge načine trgovine in že zavirale sejmsko trgovino. Še bolj pa je sejmarstvo zavrnila svetovna gospodarska kriza v tridesetih letih našega stoletja, saj je pomanjkanje denarja in velika trgovina onemogočala to vrsto potrošnje.^{/4/}

TRGOVINE V ŠALEŠKI DOLINI DO LETA 1945

Že prvi podatki o trgovcih (in gotovo tudi o trgovskih lokalih) kažejo presentljivo dobro razvito mrežo trgovin. Ohranjeni so na seznamu šoštanjskih obrtnikov iz leta 1788 in navajajo v Šoštanju kar pet trgovcev med 33 obrtniki. Za Šoštanj, katerega prebivalstvo je šele dobrih trideset let kasneje (1822) preseglo število 400 in je tedaj imel le 78 hiš, je to prav gotovo veliko.

Iz istega vira je znano, da je bila v prvi polovici 19. stoletja največja in "daleč naokrog sloveča" trgovina

^{/4/} glej op. 3; Terenski zapiski Muzej Velenje (odslej TZ), Arlič Franjo, 1989.

šoštanjškega trgovca Samonika. Stala je na gornjem koncu šoštanjškega trga, blago pa je Samonik sam dvakrat letno nabavljal v Gradcu in na Dunaju. ^{15/}

V drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja se število trgovin ni močno povečalo. Leta 1886 je kot trgovec omenjen kasnejši usnjarski industrialec Ivan Vošnjak. V letu 1903 pa nemški turistični vodnik po Šoštanju navede 6 trgovin, poleg tega pa še 3 mesarije, 3 pekarnice, slaščičarno, prekajevalnico in 3 trafike. V letu 1905 oz. 1906 so za Šoštanj navedene trgovine z železnino Ivana Hleba, trgovini z mešanim blagom Antona Kocuvana in Vinka Vokana ter trgovini z gostilno "Zupanc in Zagode" ter trgovina Ivana Kopušarja. ^{16/}

Za Velenje poznamo prve podatke o trgovini iz prve polovice 19. stoletja. Prvi, po imenu znani velenjski trgovci, so bili Pergerji, ki so trgovali v majhni hiši na mestu kasnejše "Gollove hiše" (danes Stari trg 11 in 13). Po njegovi smrti je hiša prešla v last Johana Golla, ki je del prostorov oddajal v najem za trgovino vse do leta 1945. V drugi polovici 19. stoletja sta tam trgovala trgovca Grasel in Justin.

Druga trgovina iz tega časa je bila v današnji Merxovi trgovini (Stari trg 26). Takrat je stala tam majhna trgovinica "pri Majercu". Hišo je nato kupil Josip Mahan iz Celovca, ki se leta 1886 še omenja kot trgovec in gostilničar iz Velenja. Trgovino je močno povečal in hišo prezidal v enonadstropno. Lastnik te trgovine je bil kasneje še Lager iz Prevalj in nato Josip Skaza. Ta je dal v začetku 20. stoletja trgovino v najem Antonu Valenčaku,

^{15/} F. Hribnik: n.d., str. 21; C. Schmutz: *Historische Topographisches Lexikon von Steyermark*, III bd., Graz 1822, str. 509.

^{16/} *Führer durch Schönstein, Šoštanj 1903*, str. 4; *Kažipot skozi Šoštanj*, izdalo šoštanjsko olupševalno društvo 1903; *Trgovski in obrtniški kažipot po slovenskem Štajerskem*, Celje 1905, str. 360-68.

ki je imel poleg še svojo hišo z gostilno.

Poleg teh dveh starejših trgovin se v drugi polovici 19. stoletja v Velenju omenjata še dve večji trgovini: "Pri Vrbanu", nekdanj kmečki hiši, je tedaj nastala velika trgovina z mešanim blagom in železnino (Stari trg 22 - današnja Železnina), ki jo je v preteklem stoletju prezidal Karl Tischler, ter trgovina z mešanim blagom "Pri Falentu" (Stari trg 17 - današnja pekarna).

V letu 1876 je bil kot velenjski trgovec omenjen tudi Gašper Skaza. Poleg teh trgovin je bilo najbrž tudi v tem času v Velenju nekaj branjarij, kakršna je bila npr. na današnji Ljubljanski cesti 2, kjer so prodajali le sladkor, čokolado in predvsem južno sadje. Ulica je dobila ravno zaradi te branjarije ime "Pomarančgasa". V Velenju sta bili v začetku stoletja tudi dve mesnici in dve pekarni.^{17/}

Drugje v dolini imamo za leto 1905 podatke še o naslednjih trgovinah z mešanim blagom: v Škalah trgovina, ki jo je imel v najemu Ivan Senica, v Družmirju Ivan Gregorevčič in v Šaleku trgovina Matevža Koruna.^{18/}

Velik razmah je trgovanje v dolini doživelo v 20. stoletju. Kmalu po letu 1918 se je število trgovin v dolini povzpelo nad 40. V Šoštanju, ki je leta 1931 imel le 1735 prebivalcev, lahko naštejemo kar 14 trgovcev in tri branjevce. Poleg tega je bilo v šoštanjski okolici še precej podeželskih trgovin: po dve v Družmirju (Čok in Gruber) in v Zavodnjah (Ročnik, pri Hrvatu), po ena pa v Topolšici (Menhart), Gaberkah (Lomšek), Šentflorjanu (Senica) in v Penku.

V Velenju, ki je v letu 1931 štelo 648 prebivalcev, število trgovin ni tako močno naraslo; poleg že navedenih štirih

^{17/} Hudales, Stropnik: *Mlinškovo berilo, Šaleški razgledi* 7, str. 254-257; J. Hudales: *Velenjska kronika*, Velenje 1984, str. 14.

^{18/} *Trgovski in obrtniški kažipot po slovenskem Štajerskem, Celje 1905*, str. 361-68.

trgovin, ki so jih v tem času posedovali ali imeli v najemu Anton Valenčak, Richard Tischler, Jože Kovačič (pri Gollu), Demšič in Lempleve branjarije, so se na novo pojavile v Velenju še trgovine z mešanim blagom Stan-ka Blatnika in Valentina Demšarja ter manjši trgovini Dragarja in Edvarda Raka. V Velenju sto bile med obe-ma vojnoma še dve trafiki, tri mesarije in tri pekarnе.

V neposredni bližini Velenja so bile: tri trgovine v Pesju (Detiček, Marn in Pleteršek), po dve trgovini z mešanim blagom v Škalah (pri Brlizgu in v cerkveni hiši - Demšar, Znoj in Silovšek), v Šentilju (Pirh, Triglav) in v Stari vasi (Blatnik, Kvartič), po ena pa pri rudniku (konzum), v Selu (Pavlinč), Šaleku (Melanšek), Hrastovcu (Vovk) in Vinski gori (Podpečan).^{19/}

Po doslej navednih podatkih lahko sestavimo neke vrste statistično tabelo razvoja oz. rasti števila trgovin in bran-jarij v Šaleški dolini od leta 1788 do začetka 2. svetovne vojne:

KRAJ	1788	OKR. 1840	OKR. 1880	1905	OKR. 1930
Šoštanj	5	5	5	6 + 3	14 + 3
Velenje		2	4	4 + 1	8 + 1
ostali kraji				3	22
skupaj	5	7	9	10 + 4	44 + 4

Ta statistični pregled trgovin in branjarij bo nedvomno mogoče precej popraviti in razširiti s podatki iz različnih kasnejših statističnih virov za kraje v Šaleški dolini, ki še niso obdelani oz. dostopni, in pregledom arhivov v Gradu, predvsem pa z njimi razvoj trgovine nadrobneje do-kumentirati.

^{19/}J. Hudales: Šoštanjka kronika, v *Prispevki k zgodovini Šaleške doline, Šaleški razgle-di* 2, str. 20; J. Hudales: Velenjska kronika, Velenje 1984, str. 15-16; N. Mihelec: Trgovine in gostilne v Velenju do leta 1941, tipkopis v Muzeju Velenje, str. 2.

Prve podatke o načinih trgovanja v Šaleški dolini, sicer dokaj skromne, imamo že iz prve polovice 19. stoletja o dveh velikih trgovcih iz Velenja in Šoštanja. Za Velenje nam je F. Mlinšek ohranil ustno izročilo o domiselnem trgovcu Pergerju, ki je znal svojim kupcem prodati celo "škratelje".

Nekoliko bolj resen je Vošnjakov spomin na šoštanjskega trgovca Samonika iz približno istega časa: "Bil je trgovec od pete do temena, zveden pri naklupovanju blaga, od ranega jutra don večera v trgovini in takšen prodajalec, da ni spustil kupca, dokler mu ni natvezel kolikor mogoče blaga." Zanimiv je tudi opis Samonikove trgovine: "Trgovina je bila, kakor še zdaj po trgih in mestecih, mešana, v eni polovici trgovine manufakturno blago vsake vrste, za moške in ženske obleke, v drugem koncu kolonijalno blago. Spomladi in jeseni se je Samonik sam peljal na Gradec in na Dunaj, in ker je imel gotov denar s seboj, je dobival blago dosti ceneje ko drugi, pri katerih so morale tovarne čakati na plačilo. Potem so šli vozniki v Celje po večje in manjše zaboje, napolnjene s suknom, platnom in mnogovrstno robo za ženske. To vam je bilo delo, ko smo spravljali blago iz zabojev, Samonik pa je z računi v roki pazil, ali je vse došlo, kakor je bil nakupil. Na listkih, ki so viseli pri vsakem kosu, je zapisoval, koliko njega stane in zraven najnižjo ceno, pod katero nismo smeli prodajati. To pa ni bilo zapisano v številkah, katere bi vsak lahko bral, ampak v črkah, katere so bile samo nam znane."^{10/}

Zanimivo je, da podatki o trgovcih med obema vojnama poudarjajo podobne lastnosti trgovcev in celo enak

^{10/} J. Hudales, *I. Stropnik: Mlinškovo Berilo, Šaleški razgledi* 7, str. 55; J. Vošnjak: *Navzgor - navzdol, Slovenske večernice*, 62 zv., Celovec 1909, str. 103.

sistem t. i. dvojne cene, ki je bila na blagu napisana v črkah, ki jih je vsak trgovec določil z drugačno šifro; velenjski trgovec Valenčak npr. s šifro:

P R E V I D N O S T

1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Tudi odnos do kupca se ni spremenil. Velenjski trgovec Kovačič je npr. svojim vajencem in pomočnikom "vbijal v glavo, da besede "nimamo!" v svoji trgovini ne sme slišati. "Do kupca smo morali biti vedno zelo prijazni in ustrezljivi. Če kakšnega blaga trenutno res nismo imeli, je Kovačič pogosto sam posegl vmes, kupcu dejal da ima blago v skladišču, in ga zapletel v pomenek, mene pa je poslal k Tišlerju ali Valenčaku, da sem potrebno blago kupil. Dobro je znal tudi oceniti vsakega kupca, njegove osebne in socialne razmere itd. Govoril nam je, da bir-manski boter ali npr. bodoča nevesta ne sme oditi iz trgovine, ne da bi jima prodali več kot sta v resnici namerala kupiti. Borili smo se za vsako stranko posebej." ^{/11/}

Socialni položaj oz. status trgovcev v Šaleški dolini je bil v 19. stoletju vsekakor mnogo boljši kot kasneje. O tem pričajo podatki o obeh prej omenjenih trgovcih - Pergerju in Samoniku. Oba sta v Velenju oz. Šoštanju opravljala tudi službo poštnega mojstra, kar je bil znak posebnega ugleda in hkrati tudi vir dobrih zaslužkov. Tudi Mlinškovi podatki o dozidavah oz. gradnjah hiš trgovcev to potrjujejo. Vendar pa je že Josip Vošnjak za čas okoli leta 1870 zapisal, da "od Šoštanjčanov bi se trgovec tačas ne mogel preživeti, kamoli obogateti. Najboljši kupovalci so bili kmetje in kmetice". ^{/12/}

V času med obema vojnama je bilo trgovin že toliko, da vsi trgovci niso mogli več uspevati. Ob skoraj petde-

/11/ Nada Mihelec: n.d., str. 7; TZ, Krof! Miha, r. 1926, Velenje 8.10.1991.

/12/ J. Vošnjak: Navzgor - navzdol, Slovenske večernice, 62 zv., Celovec 1909, str. 104.

setih trgovinah in skromnem zaledju (število prebivalcev na območju današnje občine Velenje je leta 1931 komaj preseglo število 14.000) je prišlo na eno trgovino povprečno manj kot 300 prebivalcev. Med trgovci je torej vladala huda konkurenca in večina trgovcev je lahko le životarila. Le po dve trgovini v Šoštanju (Senica in Šumer) in Velenju (Tischler in Valenčak) so omogočale njihovim lastnikom blaginjo. Vendar so tudi oni potrebovali dodatne vire zaslužka iz svojih posesti, in trgovine z lesom, hmeljem ali z "deželnimi pridelki". ^{/13/}

Najemniki in lastniki mnogih drugih trgovin so se vsakih nekaj let zamenjali, ker konkurenčnega boja niso vzdržali. Tudi njihove majhne trgovine so bile založene le z najnujnejšim blagom: moko, kvasom, petrolejem, najcenejšimi vrstami tekstila, nekaj železnine in najnujnejšimi gospodinjskimi potrebščinami. Znan je primer iz Šoštanja, kjer je eden izmed manjših trgovcev imel na policah naložene predvsem prazne škatle, s katerih je vjenka vsak teden morala pobrisati prah. Blago, ki so ga njegove stalne stranke, predvsem tovarniški delavci v Šoštanju, kupovali na kredit, pa je vsak dan sproti nabavljal na kredit pri večjem trgovcu v Šoštanju. Za izboljšanje zaslužka so njegove vjenke vsak dan po okolici Šoštanja prodajala kvas, sam pa je zbiral in prodajal odpadno železo in steklo. ^{/14/}

Tudi oprema manjših trgovin je bila skromna. Ko je eden izmed šaleških trgovcev leta 1934 prevzel trgovino pri Brlizgu v Škalah, je bila ta po njegovem pripovedovanju "čisto zapufana". Ohranjen zapisnik med drugim omenja le naslednji inventar trgovine: "prodajalna miza, lesene police z odprtimi in zaprtimi predali, leseni zaboji s predali in pokrovi. Petrolej je v lesenem, s pločevino

^{/13/} J. Hudales: *Velenjska kronika*,

^{/14/} TZ, Vrbič Olga, r. 1923, Velenje 11. oktober 1991.

obitem zaboju s slabim pokrovom, ena namizna navadna tehtnica in ena decimalna do 100 kg z uteži". /15/

Položaj večine trgovcev se je še poslabšal zaradi gospodarske krize, ki se je že v letu 1927 v dolini pokazala najprej kot "hmeljska kriza", saj so cene hmelja tedaj padle s 100 din na 3 din za kg hmelja. V letu 1930 se je svetovna gospodarska kriza odražala tudi v lesni trgovini, ki je dajala največji zaslužek najbogatejšim meščanom in tržanom v Velenju in Šoštanju. Ob istočasni krizi v rudarstvu in drugih industrijskih panogah je kupna moč prebivalstva močno padla, kar je seveda neposredno vplivalo na prodajo v trgovinah. Šele po letih 1936 in 1937 si je gospodarstvo opomoglo, plače so nekoliko zrasle, vendar trgovina ni ponovno vzcvetela. Vzrok je bil tokrat v veliki druginji, ki se je začela zaradi potrošniške mrzlice.

Velenjska šolska kronika navaja, da je v letu 1939 zavladala močna vojna psihoza, razvijalo se je špekulantsstvo, ljudje pa so nabavljali živila v večjih količinah, tako da so se npr. tkanine, usnje, kolonijalno blago in mlevski izdelki podražili tudi za 200%. Leta 1940 so zato začeli uvajati racionirano preskrbo - živilske karte za moko, kasneje pa še za nekatere druge proizvode.

Kljub temu je bila založenost trgovin še vedno dobra, vendar le do prihoda Nemcev aprila 1941. Ti so v nekaj dneh popolnoma izpraznili trgovine. Deloma so blago pokupili, deloma pa so ga postavljeni nemški komisarji zaplenili in odpeljali. Uvedli so strogo racionirano preskrbo za vse izdelke, tako da proste prodaje skoraj ni bilo. Nekatere trgovine so tedaj prenehale delati, druge pa so ostale skoraj prazne. In take so ostale celo desetletje, do srede petdesetih let. /16/

/15/ TZ, Silovšek Jože, *Velenje* 1989.

/16/ *Velenjska šolska kronika, od leta 1927 do 1940.*

Deloma lahko splošne trende v trgovini ponazorim tudi s podatki iz t.i. "dolžne knjige" trgovca Šumerja iz Šoštanja, ki je spadal med "velike" šoštanjske trgovce. Nakupi "na puf" so bili tedaj prevladujoč način potrošnje in so po dokaj realnih ocenah predstavljali tudi do 90% in več celotnega prometa v trgovini. Sistem je bil zasnovan na t.i. stalnih strankah, ki so večino svojih potreb zadovoljevale pri enem trgovcu, ki jim je zato nudil nakup "na knjigo". Izdatke so kupci poračunavali ponavadi mesečno, za nazaj. Na ta način so kupovali očitno vsi tedanji družbeni sloji, saj med petindvajsetimi stalnimi strankami trgovine Šumer najdemo kmeta iz Belih vod, dve šoštanjski zdravniški družini, orožniškega podnarednika, šoštanjskega policaja, mestne proletarske družine in šoštanjskega žagarskega podjetnika, skoraj že industrialca itd.

Pregled plačil in dolgov kupcev - Šoštanj 1938/39

1938	plačila	dolgovi	saldo	st.kup
julij	6368	10313	-3945	20
avgust	7876	8311	-435	19
september	9385	7028	2357	20
oktober	8865	8956	-91	23
november	9351	8330	1021	21
december	9490	7146	2344	22
skupaj	52388	7146	45242	20.8
1939				
januar	9673	7495	2178	23
februar	8300	8437	-137	23
marec	6037	10288	-4251	23
april	7867	10072	-2205	23
maj	8679	9784	-1105	23
junij	7915	8971	-1056	23
julij	7783	9684	-1901	23
avgust	9458	8808	650	22
september	9071	8672	399	25
oktober	7172	9188	-2016	22
november	6446	7806	-1360	20
december	2458	3527	-1069	20
skupaj	90859	3527	87332	22.5

Gotovinski promet oz. vplačila Šumerjevih stalnih strank so bila dokaj skromna in so v povprečju dosegala med 8000 in 9000 din mesečno. Žal druge knjige ali morebitna druga finančna dokumentacija niso ohranjeni, zato primerjave s prejšnimi leti in morebitna sezonska nihanja v nakupih niso ugotovljena. Prav tako na osnovi teh podatkov težko sklepamo, kolikšen je bil potreben mesečni obratni kapital trgovine za nakup blaga in za druge obratovalne stroške, vendar se omenjeni mesečni dohodki trgovine zdijo nekoliko nizki. Predstavljajo npr. le nekaj več kot deset delavskih zaslužkov, šest učiteljskih plač itd. Ob verjetni predpostavki, da so stalne stranke prispevale po 90% vsega plačilnega prometa trgovine, sodimo, da kaj več dobička kot za čisto enostavno reprodukcijo trgovina v letih 1938 in 1939 ni dajala.

Še več, ohranjeni podatki v letu 1939 kažejo opazne tendence upadanja, ki je gotovo povezano upadanjem kupne moči prebivalstva. Sicer pa to kaže tudi tendenca naraščanja dolgov kupcev, ki mesečnega nakupa niso zmogli več redno poravnati. V letu 1939 je namreč skupni dolg skoraj vsak mesec presegal vsoto mesečnih plačil. Podobno zadolženost večine prebivalcev so po ustnih virih poznali v prav vseh trgovinah v dolini. Ob tem navedimo še preglednico mesečnih plačil in mesečnega dolga nekaterih individualnih kupcev trgovine Šumer, ki jih navajam po poklicih oz. socialnem položaju:

1938	tov.delavec		dentist		vdova učit.		policaaj	
MES.	+	-	+	-	+	-	+	-
7	400	507	789		400	244	800	2122
8	300	319	562		600	212	700	1472
9	300	372	484		400	325	550	1413
10	600	505	435		400	390	550	1400
11	600	462	350		300	401	400	1489
12	600	491	320		350	406	500	1460

1939	tov. delavec		dentist		vdova učit.		polica j	
MES.	+	-	+	-	+	-	+	-
1	600	457	338		600	173	550	1433
2	400	687	272		300	149	600	1472
3	300	726	440		300	430	450	1411
4		866	395		300	616	500	1388
5	300	916	414		300	747	460	1351
6	300	1084	300		300	1111	500	1425
7		1320	436		300	1146	500	1370
8		1350	345		300	1377	500	1352
9	300	1066	681		300	1347	400	1424
10	300	988	599		300	1359	600	1358
11	350	956	438		300	1343		

Dolgovi šibkejših socialnih slojev so torej v zadnjih letih pred II. svetovno vojno naraščali in očitno je bil položaj nekaterih stalnih Šumerjevih strank že brezupen, saj s svojimi mesečnimi dohodki oz. pologi v trgovini niso mogli zadržati naraščanja dolga. Nekateri trgovci so socialno stisko in dolgove svojih strank brezvestno izkoristili in jih na različne načine spravili na boben, sami pa so na poceni način pridobili njihova posestva ali druge nepremičnine. Vendar je treba povedati, da so bili taki primeri redki in jih poznamo le iz Sela pri Šaleku in Pesja.^{17/}

BLAGO, CENE IN KUPCI

Podatkov o založenosti s trgovskim blagom je do obdobja med obema vojnama zelo malo. Izpis vseh kupljenih artiklov za leto 1924 v Zavodnjah in leto 1938 v Šoštanju pokaže, da so leta 1927 v Zavodnjah kupci zahtevali le 54 različnih vrst blaga, desetletje kasneje v Šoštanju pa okrog 130 vrst blaga. Ponudba se je seveda močno prilagajala potrebam, zato lahko sodimo, da je bila razmera zelo ozka in ni mnogo presegala omenjenih števil.

^{17/} *Dožnja knjiga Ivana Šumerja; ohranjena je le knjiga št. 31, ki vsebuje pregled nakupov in plačil Šumerjevih stalnih strank od julija 1938 do novembra 1939;*

Zlasti pri socialno šibkejših slojih je mesečni nakup obsegal le osnovna živila: moko, kvas, sol, sladkor in kavne nadomestke, nakup prave kave pa je bil že redkost, saj je tedaj kilogram stal okrog 60 din. Iz spominskih virov navajamo, da je npr. štiričlanska družina mesečno potrebovala 28 kg moke, 1 kg soli, liter bučnega olja, 2 l petroleja ter zavitek sladne kave Franck ali Cikorija ter zavitek Kneippa. Primer tipičnega mesečnega nakupa delavske družine s tremi otroki iz Šoštanja, ki smo ga rekonstruirali po dolžni knjigi trgovca Ivana Šumerja, to potrjuje:

mesečni nakup delavske družine julija 1938

blago	kol.	cena
cilinder za petrolejko	1	2.25
glavnik	1	4.00
ječmen	2	7.00
koruza	8	13.05
kvas		3.00
lepilo		4.70
moka	27.5	129.05
olje namizno	1	18.00
petrolej	1	7.00
radion	1	5.50
riž	2	19.00
seme		13.00
sladkor-kristal	7.5	106.00
špirit	3	4.50
vezalke		6.50
vžigalice	6	6.00
SKUPAJ		348.55

Mnogo večjo raznolikost kaže mesečni nakup družine šoštanjskega zobozdravnika, čeprav je tudi v njihovi mesečni košarici kar 85 % denarja namenjeno nakupu živil. Vendar je opazna veliko večja raznovrstnost nakupljenih živil, saj so poleg moke nakupovali še riž, testenine, limone, čaj, špinačo itd.

mesečni nakup družine zobozdravnika avgusta 1938

blago	kol.	cena
bencin	2	11.00
čaj		4.00
čebula		23.00
kava - Franck	1	7.00
kava - Kathreine	1	8.00
kava - kneipp	2	14.00
kis	1	7.00
krema Elida		19.70
kvas		8.25
limona	12	12.00
makaroni	1.5	13.50
moka	12	42.30
moka koruzna	1	4.00
moka ržena	1	3.25
muholovec		3.75
olje	10.5	198.50
olje bučno	1.5	20.50
pekatete		7.00
persil		6.00
riž	4	36.00
rozine	0.25	3.50
sladkor v prahu	1.5	24.00
sol	2	5.40
špinača		1.00
špirit	6	8.50
vanili		4.00
vezalke		2.25
vibraplast		4.00
vžigalice	3	15.00
zdrob pšenični	5	6.00
zdrob - koruzni	3	3.60
vanili in razno		9.25
SKUPAJ		543.75

Primerjava obeh mesečnih nakupov pokaže, kljub veliki razliki med obema, vendarle neke vrste potrošniško skromnost, če jo gledamo z današnjimi očmi, ko je raznovrstnost nakupov mnogokrat večja.

Potrebam in okusu bolj imovitega srednjega meščanskega sloja so seveda lahko ustrezali le večji trgovci,

med katere je Šumer vsekakor spadal. Vendar pa tabela dokazuje, da so najbogatejši šoštanjski meščani in velenjski tržani v domačih trgovinah opravljali le nujne dnevne nakupe, po večjih nakupih, zlasti pri nakupih tekstila in drugih bolj luksuznih izdelkov, pa so odhajali v Celje, Maribor, Ljubljano itd.

Podrobnejših podatkov, zlasti spomniskih, o vrstah in zalogah različnega blaga, cenah, položaju vajencev, pomočnikov itd. je zbranih še veliko, vendar navedeni podatki zadostujejo za prikaz položaja trgovin in trgovske dejavnosti v Šaleški dolini v prejšnjem in prvi polovici našega stoletja. Po nekaterih izjemah v 19. stoletju je očitno, da trgovci tik pred II. vojno niso predstavljali tipičnega bogatega višjega sloja. Večina med njimi se je komajda lahko uvrstila v nižji srednji razred. V primerjavi s svojimi kmečkimi ali trškimi sosedi so sicer živeli bolje, ni jim zmanjkovalo moke za kruh in še česa, vendar pa se tu razlikovanje v splošni skromnosti, skorajda revščini, tudi konča.

Gotovo je prav zaradi svojega skromnega socialnega položaja večina šaleških trgovcev bolje razumela položaj svojih sotržanov in someščanov, ki so se v splošni draginji in pomanjkanju zadolževali. Večina je svojim strankam ne glede na dolg še vedno prodajala na up, čeprav so vedeli, da bodo do svojega denarja le težko prišli. Prav redki so tudi spominski podatki o grabežljivosti in posebni neusmiljenosti posameznih trgovcev (razen prej navedenih izjem iz Pesja in Sela), mnogo več pa je podatkov o njihovi poštenosti, predvsem pa profesionalnem in korektnem odnosu do strank.

Kakorkoli že, trgovci si kot družbeni sloj po koncu vojne prav gotovo niso zaslužili oznake "največjih sovražnikov delavskega razreda" in zapiranja, izseljevanja ali pa vsaj zaplembe trgovine in vsega blaga, ki je doletela skorajda vse med njimi; tudi tiste, ki so bili pred vojno prepričani komunisti in so komunističnemu gibanju pomagali z vsemi silami.

Damjan Kljajič

TRGOVINA V ŠALEŠKI DOLINI V ODBOBU 1945 - 1970

Trgovina Tabor v Velenju v 50-ih letih

Po koncu 2. svetovne vojne je nova oblast začela korenito spreminjati odnose v družbi. Poleg nekaterih drugih je bila tudi trgovina dejavnost, ki je bila še zlasti prizadeta. Trgovina je bila namreč pred vojno izključno v privatnih rokah in je zato pomenila precejšnjo nevarnost oblasti, ki je privatno lastnino hotela popolnoma izkoreniniti. V tem obdobju je bilo stanje v trgovini precej kaotično, saj je primanjkovalo tako blaga kot tudi ustreznih kadrov. Nekaj časa po 2. svetovni vojni so v Šaleški dolini delovale še nekatere privatne trgovine, vendar so bile do leta 1947 že vse nacionalizirane.

OBDOBJE OD LETA 1945 DO LETA 1951

Že maja 1945 so ustanovili t.i. nabavno prodajne zadruge ali NAPROZE^{/1/}, ki naj bi po socialističnem vzoru opravljale trgovinsko dejavnost. 10. avgusta 1945 so te zadruge poslovale v Šoštanju, Velenju in Šmartnem ob Paki, svoj sedež pa so imele v Šoštanju. Maja leta 1946 je tako imela Naproza - Centrala Šoštanj, že devet poslovalnic, in sicer: Šoštanj (manufaktura), Šmartno ob Paki, Rudnik Velenje, Velenje, Selo pri Velenju, Šentilj, Topolšica, Št. Janž in Pesje^{/2/}. Velenjska Naproza je delovala v nekdanji trgovini Tišler, v Šoštanju pa je bila Naproza v bivši Florjančičevi hiši, kjer je imela centrala tudi svojo upravo^{/3/}. 23. junija 1947 je prišlo do prve reorganizacije Naproz Slovenije, ki se razdelijo na Kmetijsko-nabavno-prodajne zadruge za podeželje in Delavsko-nameščenske-potrošniške zadruge za mesta^{/4/}. Že naslednje leto sledi nova reorganizacija teh zadrug in v Šoštanju nastane namesto Naproze Potrošniška zadruga Šoštanj^{/5/}. V Velenju in okolici pa bivše trgovine Naproze prevzame Kmetijska zadruga.

Kot nasledniki predvojnih "konzumov", to je trgovin za delavce, že kmalu po vojni nastanejo tudi Industrijski magazini. V Šaleški dolini kot prva nastaneta takšna magazina pri Tovarni usnja v Šoštanju in Rudniku lignita Velenje. Industrijski magazin TUŠ je imel svoje prostore v bivši Tržanovi trgovini, Industrijski magazin RLV pa je imel svoje prostore na Starem jašku, v bivši trgovini Valenčak v Starem Velenju in pri Čoku v Družmirju.

1. Potrdilo "Nabavno prodajne zadruge Šoštanj v likvidaciji" o zaposlitvi Erne Mráz z dne 9.12.1952, fotokopija dokumenta v arhivu Muzeja Velenje.

2. Slovenski poročevalec št. 188, 14.8.1946, str.8.

3. Izjava Iva Krofca in Jožeta Brinovška, Arhiv Muzej Velenje.

4. Slovenski poročevalec, št. 146, 24.6.1947, str.3

5. Potrdilo "Nabavno prodajne zadruge Šoštanj v likvidaciji" o zaposlitvi Erne Mráz z dne 9.12.1952, fotokopija dokumenta v arhivu Muzeja Velenje.

Ti magazini so bili namenjeni skoraj izključno delavcem podjetja in so pri oskrbi imeli večkrat prednost pred ostalimi trgovinami. Industrijski magazin TUŠ, ki ga je od leta 1947 dalje vodil Jože Brinovšek, se leta 1950 razformira in se priključi k Okrajnemu magazinu. Upravnika Industrijskega magazina RLV sta bila Franjo Ortl in od 1. 10 1948 dalje Miha Krofl^{6/}. Industrijski magazin RLV, ki se po letu 1948 preimenuje v Rudarski magazin, se leta 1951 osamosvoji v samostojno trgovsko podjetje.

Vse trgovine v omenjenem obdobju so se oskrbovale preko Nabavljalnega zavoda Slovenije ali Navoda. Svojo podružnico, ki je oskrbovala celotno Šaleško, Gornje Savinjsko in del Mislinjske doline, je imel Navod v Šmartnem ob Paki, skladišča pa tudi v Velenju. Glavno skladišče v Velenju je bilo v bivši Demšičevi trgovini, uprava skladišča pa pri Tišlerju. Navod, ki je bilo v bistvu grosistično podjetje, je trgovine zalagal izključno z živili. V glavnem so jih oskrbovali z žitom, moko, maščobo, mesom in Unrinimi paketi. Blago, ki so ga večinoma dobivali po železnici, so v posamezne trgovine razvažali s kamionom, ki so ga v tem času že imeli. Vodja skladišča Navoda v Velenju je bil v letu 1945 in v začetku leta 1946 Franjo Ortl^{7/}. Leta 1948 Navode ukinejo, njihovo vlogo pa prevzame novo ustanovljen Okrajni magazin s sedežem v Šmartnem ob Paki, ki je imel svoji poslovalnici tudi v Šoštanju (pri Tržanu) in v Velenju (pri Kovačiču). Upravnik Okrajnega magazina v Velenju je bil najprej Gustav Verdelj za njim pa Ivica Blagotinšek. Okrajni magazini so delovali do leta 1952^{8/}.

6. Izjava Jožeta Brinovška, Mihe Krofla in Franja Ortla, Arhiv Muzeja Velenje.

7. Dokument "Nabavljalnega zavoda Slovenije" o premestitvi Franja Ortla iz Velenja v Šmartno ob Paki z dne 6.3.1946, Arhiv Muzeja Velenje; Izjava Franja Ortla, Arhiv Muzeja Velenje.

8. Izjava Ivica Blagotinšek in Jožeta Brinovška, Arhiv Muzeja Velenje.

Večino blaga, tako industrijskega kot tudi živil, pa se je seveda lahko kupovalo samo na karte. Socialno stanje je določalo sistem kategorizacije vseh delavcev in uslužbencev na 3 kategorije s pripadajočo količino nakazil, bonov, potrošniških nakaznic in točk. Uveden je bil tudi sistem vezanih cen pri odkupu, tako da je kmet prodajal državi svoje presežke po nižjih cenah, zato pa je dobil ustrezno število točk za industrijske izdelke, prav tako po enotnih nižjih cenah^{9/}. Za redno preskrbo tistih količin blaga, ki ga je bilo na tržišču nekaj več, pa so uvedli sistem "kontigentiranja" blaga, ki so ga pošiljali v trgovinsko mrežo in ga je bilo mogoče kupiti mimo sistema točk in bonov. Blagovne kontigente so na posamezna področja razporejali vlada FLRJ in republiške vlade. Tako so ob plači vsi zaposleni prejeli še tri različne kategorije živilskih nakaznic, in sicer lahke, srednje in težke. Dodelitev teh nakaznic ni bila odvisna od delovnega položaja oz. od hierarhične lestvice, v katero je bil razporejen delavec, ampak od težavnosti dela, ki ga je imel. Tako so npr. rudarji dobivali težke živilske nakaznice, medtem ko so pisarniški delavci, ne glede na rang svojega delovnega mesta, dobivali srednje ali lahke nakaznice. Lahke nakaznice so dodeljevali tudi nekaterim revnejšim kmetom, ki niso dovolj pridelali, da bi se lahko sami prehranili. Na osnovne živilske nakaznice je bilo tako mogoče dobiti: 400 g kruha ali 300 g moke na dan, po 200 g masti, olja ali slanine na mesec, 150 g sladkorja, 150 g mila in pol kg soli. Ko pa blaga v trgovinah ni bilo dovolj, da bi lahko porabili vse živilske nakaznice, se je večkrat zgodilo, da so ljudje, če je prišlo blago, začeli že ponoči čakati pred trgovino, da bi dobili tiste količine blaga, ki so jim bile zagotovljene.

9. Izjava Franja Ortla, Iva Krofla, Mihe Krofla, Jožeta Brinovška, Arhiv Muzeja Velenje.

Poleg tega so izdajali še dodatne živilske nakaznice za različne kategorije prebivalstva. V letu 1946 so tako otroci v prvem in drugem letu starosti dodatno na mesec dobili še: 350 g sladkorja, 2 kg pšeničnega zdroba, 1/2 kg ovsenih kosmičev in 100 g mila, otroci od 3 do 14 leta starosti 200 g sladkorja, 1/2 kg bele moke, 1/2 pšeničnega zdroba, nosečnice pa 1/2 kg bele moke, 350 kg sladkorja, 1 mesno in 1 ribjo konzervo na mesec. Težki delavci (TD - kategorija) so dodatno dobili na mesec še 9 kg moke, 350 g sladkorja, 550 g maščob, dve mesni in dve ribji konzervi, 100 g mila in 200 g soli. Srednje težki delavci (kategorija SD) so dobili 6,75 kg moke, 200 g sladkorja, 450 g maščob ali slanine, 2 mesni in 1 ribjo konzervo, 100 g mila in 150 g soli. Lahki delavci pa so dobili skupaj 4,5 kg moke, 300 g maščob, 200 g sladkorja, 100 g mila, 100 g soli, 1 mesno in 1 ribjo konzervo. V letu 1946 so včasih kot dodatek vse kategorije prebivalstva dobivale tudi 100 g marmelade, 100 g čokolade, zavitke mleka v prahu, fižol, itd., ki jih je v Jugoslavijo pošiljala UNRA. Včasih so na težke karte dobili tudi po 200 ali 250 g prave kave na mesec.

Industrijsko blago se je razdeljevalo po posebnih kriterijih. Tako so za tekstil vsi prebivalci dobili letno po 120 točk, razen otrok, ki so dobili 160 točk letno. Te točke so potem lahko porabili za nakup tekstila, seveda takrat, kadar so ga imeli na zalogi. En meter volnenega blaga je veljal 8 točk, za nogavice je bilo treba odšteti 4 točke, robček je veljal 1 točko, brisače 5 točk, itd. Dobivali so tudi posebne nakaznice za posteljnino, čevlje, itd. Živilske nakaznice so vsak mesec zapadle in jih ni bilo mogoče prenesti v naslednji mesec, medtem ko točke oziroma boni za industrijsko blago niso zapadli celo leto. Bone za tekstil oziroma nakaznice za druge vrste industrijskega blaga so seveda dobili tudi kmetje, in sicer v

zameno za oddana živila v okviru obvezne oddaje pridelka. Zanimiv je tudi podatek, da so v letu 1948 v vsem šoštanjskem okraju razdelili 20.500 živilskih nakaznic, naslednje leto 19.259 in leta 1950 19.180, torej je število tistih, ki so bili upravičeni do živilskih nakaznic iz leta v leto padalo^{10/}.

OBDODBJE OD LETA 1951 DO LETA 1970

V začetku tega obdobja je bil še vedno v veljavi sistem preskrbovanja z živilskimi in industrijskimi nakaznicami, kar je seveda hkrati pomenilo tudi zelo skromno ponudbo v trgovinah in nizko življenjsko raven. V zvezi z novim trgovinskim sistemom, ki se v petdesetih letih začne počasi uveljavljati, in uvedbo proste trgovine pa se pričnejo razvijati novi trgovinski obrati.

V Šoštanju je v začetku petdesetih let nekaj časa delovalo trgovsko podjetje Koloniale, ki pa se je kmalu združilo z Okrajnim magazinom. Iz Potrošniške zadruga Šoštanj se maja leta 1952 razvije novo trgovsko podjetje Potrošnik Šoštanj. Poleg Potrošnika pa se prav tako leta 1952 iz Okrajnega magazina razvije trgovsko podjetje Zarja. Direktor tega podjetja, ki je odprlo tudi prvo samopostrežno trgovino v Šaleški dolini, je bil Janko Skornšek. Leta 1958 pa se iz okvira Kmetijske zadruga Šoštanj loči maloprodajna trgovska dejavnost, ki se razvije v novo trgovsko podjetje Merkur. Direktor tega podjetja postane Jože Brinovšek. Merkur posluje kot samostojno podjetje do leta 1969, ko se združi z Merxom iz Celja in prevzame tudi novo ime - Merx Celje - sektor prodaje Šoštanj. Trgovsko podjetje Zarja, ki konec šestdesetih let prevzame šoštanjski Potrošnik, pa se k Merxu priključi leta 1975^{11/}.

10. Jože Hudales, *Zgodovina Velenje, tipkopis, Muzej Velenje*; *Izjave Franja Ortla, Iva in Miha Krofla, Jožeta Brinovška, Arhiv Muzeja Velenje*.

11. *Izjave Jožeta Brinovška in Ivica Blagotinšek, Arhiv Muzeja Velenje*; *Dokumenti o zaposlitvi Erne Mraz, fotokopije v arhivu Muzeja Velenje*.

1. aprila leta 1951 preide Rudarski magazin iz okvira Rudnika lignita Velenje oziroma direkcije za premogovništvo LRS pod poverjeništvom za trgovino in preskrbo OLO Šoštanj. Podjetje se preimenuje v Okrajno trgovsko podjetje II Šoštanj, s sedežem v Velenju, in se registrira kot trgovina na drobno. Ustanovitev tega podjetja pomeni zametek današnje ERE^{/12/}. Že 28. 6. 1951 se podjetje preimenuje v Krajevno trgovsko podjetje Velenje in preide pod operativno upravo KLO Velenje^{/13/}. V tem času je imelo podjetje tri poslovalnice: Poslovalnica št. I (na rudniku), Poslovalnica št. II v Velenju (pri Velenčaku), Poslovalnica št. III v Pesju (pri Marnu) in trafiko (na rudniku), v katerih je bilo zaposleno 27 delavcev. Junija leta 1952 se likvidira Kmetijska zadruga Pesje, ki jo prevzame Krajevno trgovsko podjetje, zato le-to svojo poslovalnico v Pesju preseli od Marna v Zadrufni dom^{/14/}. Pod tem imenom je podjetje poslovalo do 25. 11. 1953, ko se preimenuje, tokrat v Mestno trgovsko podjetje Velenje. Zanimivo je, da je v statutu podjetja pisalo, da lahko odpira nove poslovalnice le na območju OLO Velenje^{/15/}. Marca leta 1954 tako podjetje uredi svojo prvo novo poslovalnico (Poslovalnica št. IV) v Stari vasi, v bivši Blatnikovi trgovini^{/16/}. Z odločbo Okrajnega ljudskega odbora Šoštanj, z dne 7. 8. 1954, pa se Mestno trgovsko podjetje Velenje zopet preimenuje, tokrat v Trgovsko podjetje "Bazen" Velenje^{/17/}. S tem imenom je

12. Odločba o ustanovitvi trgovskega podjetja "Okrajno trgovsko podjetje Šoštanj II" z dne 15. 3. 1951, fotokopija dokumenta v arhivu Muzeja Velenje.

13. Odločba o ustnovitvi "Krajevnega trgovskega podjetja Velenje" z dne 28. 6. 1951, fotokopija dokumenta v arhivu Muzeja Velenje ter "Pravila o ustnovitvi "Krajevnega trgovskega podjetja Velenje", fotokopija dokumenta v arhivu Muzeja Velenje.

14. Registracija poslovalnice št. III v Pesju z dne 18. 6. 1952, fotokopija dokumenta v arhivu Muzeja Velenje.

15. Odločba o ustnovitvi "Mestnega trgovskega podjetja Velenje" z dne 25. 11. 1953, fotokopija dokumenta v arhivu Muzeja Velenje.

16. Odločba o vpisu nove poslovalnice v register državnih gospodarskih podjetij z dne 5. 3. 1954, fotokopija dokumenta v arhivu Muzeja Velenje.

17. Odločba Okrajnega ljudskega odbora Šoštanj z dne 7. 8. 1954, fotokopija dokumenta v arhivu Muzeja Velenje.

podjetje potem poslovalo vse do l.l.1969, ko se podjetje združi z Velmo v novo trgovsko podjetje ERA.

Trgovsko podjetje Bazen se prvič poveča 1.1.1958, ko prevzame od Kmetijske zadruga Velenje poslovalnico na Selu pri Velenju, ki dobi ime Poslovalnica št.V. S to pridobitvijo se je število delavcev povečalo na 31, od tega je bilo 5 vajencev^{18/}. Leta 1953 v Velenju odpre trgovsko podjetje Tabor Grosuplje svojo poslovalnico Rudar, ki je bila v prostorih samskega doma^{19/}. Podjetje Tabor leta 1957 prevzame tudi novo zgrajeno Tržnico, v kateri je imelo svoje prostore oziroma mesnico tudi podjetje Mesnina iz Celja^{20/}. Leta 1957 pa v novo zgrajenem bloku na Kidričevi cesti v Velenju odpre svojo veleblagovnico tudi Ljudski magazin (Nama) iz Celja^{21/}. Obe podjetji pa sta v Velenju vztrajali le do leta 1959, ko obe poslovalnici prevzame Bazen. Nama postane sestavni del Bazena 1.1.1959, Tabor pa 1.2.1959. Skupaj z inventarjem in zalogo blaga Bazen prevzame tudi večino zaposlenih v obeh enotah^{22/}. Tržnico so že leta 1966 preuredili v samopostrežno trgovino. Izkušnje za nov način poslovanja si je takratni upravnik Tržnice Ivo Krofl nabiral v Švici pri firmi Migros^{23/}. Do leta 1965, ko prevzamejo trgovsko podjetje Veletrg iz Velenja, ki je bilo ustanovljeno kot podjetje za prodajo premoga, so v okviru Bazena že odprli tudi specializirano trgovino Zibka za potrebe otrok in Sodobno opremo, kot specializirano trgovino za pohištvo^{24/}. V tem letu je tako Bazen imel že 9 poslovalnic, v katerih je bilo zaposleno 90 delavcev

18. *Priglasitev poslovalnice z dne 14.1.1958, fotokop. dokum. v arhivu Muzeja Velenje.*

19. *Velenjski rudar, št.7, 3.7.1953, str.4.*

20. *Velenjski rudar št.1, 5.1.1957; Velenjski rudar št.4, 15.2.1957.*

21. *Celjski tednik, št.31, 16.8.1957;*

Celjski tednik, št.32, 23.8.1957.

22. *Pogodba o izločitvi poslovne enote Ljudskega magazina v Velenju iz matičnega podjetja v Celju z dne 8.12.1958, fotokopija dokumenta v arhivu Muzeja Velenje;*

Dokument o priglasitvi nove poslovne enote z dne 16.2.1959, fotokopija dokumenta v arhivu Muzeja Velenje.

23. *Izjava Iva Krofla, Arhiv Muzeja Velenje.*

24. *Šaleški rudar, 26.8.1965.*

(od tega kar 21 vajencev). V letu 1965 se v nove prostore na Kersnikovi 1, ki jih prevzame od Veletrga, preseli tudi uprava Bazena. Bazen je pred združitvijo z Velmo odprl poslovalnico tudi v Celju in Zagrebu (prevzel jo je od Veletrga)^{/25/}. V tem času je bilo trgovsko podjetje Bazen največje trgovsko podjetje v občini Velenje, saj je opravilo skoraj 60% vsega blagovnega prometa.

Decembra leta 1957 je bilo z odločbo OLO Šoštanj ustanovljeno trgovsko podjetje Velenjski magazin ali Velma. Novo podjetje je prevzelo poslovanje bivše poslovalnice Kmetijske zadruga Velenje, poslovalnice Kurivo KZ Velenje, poslovalnice Kurivo trgovskega podjetja Potrošnik Šoštanj in poslovalnico KZ Velenje v Šentilju. Direktor novo ustanovljenega podjetja, ki je imelo svoje upravne prostore v današnji Železnini, je bil Gustav Verdelj. Ob ustanovitvi je kolektiv Velme štel le osem članov. Že v letu 1959 in 1960 je podjetje odprlo novi poslovalnici Center (kamor se preseli tudi uprava podjetja) in Preskrbovalnico. Od leta 1962 dalje sta bili v okviru Velme tudi trgovini v Vinski Gori in Škalah^{/26/}. Največja pridobitev tistega časa pa je bila vsekakor prva samopostrežna trgovina v Velenju, ki jo je odprla Velma. To je bila poleg odpiralnega časa "Non-stop" največja pridobitev v poslovanju velenjskih trgovin^{/27/}. Velma je imela svoje poslovalnice tudi v Samoboru, Kraljevcu in Ljubljani. Leta 1965 je bilo tako v okviru podjetja že 9 poslovalnic z okoli 100 zaposlenimi^{/28/}. Trgovski podjetji Bazen in Velma se 1.1.1969 združita in tako nastane trgovsko podjetje ERA Velenje, ki je še danes največje trgovsko podjetje v Šaleški dolini^{/29/}.

25. Izjavi Iva in Miha Krofca, Arhiv Muzeja Velenje.

26. Izjava Gustava Verdolja, fotokopija izjave v arhivu Muzeja Velenje.

27. Šaleški rudar, 24.3.1966; Izjave Olge Vrbič, Nežke Fric in Marije Lešnik, Arhiv Muzeja Velenje.

28. Izjava Gustava Verdolja, fotokopija izjave v arhivu Muzeja Velenje.

29. Šaleški rudar, 15.11.1968.

Trgovina zarja v Šoštanju v 60-tih letih

K združitvi so želeli pritegniti tudi obe šoštanjski trgovski podjetji, ki pa tega nista želeli in sta se raje nekoliko kasneje priključili k celjskemu Merxu. Poleg že omenjenih je v šestdesetih letih v Velenju in Šoštanju odprlo svoje poslovalnice še precej drugih trgovskih podjetij. Med njimi so bile poslovalnice Agroprometa (7 kioskov za prodajo zelenjave)^{/30/}, Avtomota, Beka, Tehnomercatorja, Varteksa, Slavonije, Borova, Planike, Peka, Mladinske knjige in Cankarjeve založbe^{/31/}.

Trgovska mreža v Šaleški dolini se je torej v obdobju od leta 1945 do 1970, kljub precejšnjim težavam, kar uspešno razvijala, čeprav je najmočnejši razmah doživela šele v obdobju po letu 1970.

30. Izjava Adolfa Koprivnika, Arhiv Muzeja Velenje.

31. Šaleški rudar, 1.2.1968.

Dr. Milan Ževart

POSLOVILNO PISMO IVANA AHACA

Leta 1962 sem kot ravnatelj Muzeja narodne osvoboditve Maribor sodelavcem predlagal, da bi začeli sistematično iskati poslovilna pisma sodelavcev in organizatorjev narodnoosvobodilnega gibanja in partizanov, ki jih je okupator aretiral oziroma ujel in nato usmrtil ter njihovo usmrtitev objavil z razglasi. Za te žrtve nacističnega nasilja se je med vojno uveljavil naziv talci. K sodelovanju pri zbiranju pisem smo povabili Muzej revolucije Celje (sedaj Muzej novejše zgodovine Celje). Celjski muzej se je našemu vabilu odzval. V mariborskem muzeju smo proučili podatke, ki so bili potrebni za uspešno iskanje pisem, in pripravili ustrezno kartoteko. Nato smo temeljito preiskali ozemlje, ki ga je zajemalo okupacijsko območje Spodnja Štajerska.

Ko je 1956. leta v Torinu izšla mednarodna zbirka pisem na smrt obsojenih pripadnikov evropskega uporniškega gibanja (*Lettere di condannati a morte della Resistenza europea*), ki ji je predgovor napisal Thomas Mann, so bila v tej zbirki iz območja slovenske Štajerske objavljena tri poslovilna pisma, in to prof. Jožeta Kerenčiča, ki je bil po vojni odlikovan z redom narodnega heroja, Antona Miklavca iz Mozirja in Franca Feleta iz Turiške vasi v Mislinjski dolini. Kerenčiča so ustrelili 27. decembra 1941 v Mariboru, Antona Miklavca 11. aprila 1942 v Mariboru, Franca Feleta pa so ustrelili ustaši 11. junija 1944 v Dotrščini pri Zagrebu.^{1/}

^{1/} *Poslovilna pisma žrtev za svobodo, 3. razširjena in dopolnjena izdaja poslovenilnih pisem za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski (odslej Poslovilna pisma žrtev za svobodo), Maribor 1978, str. 91 - 92, 138 in 459.*

V zvezi s Feletovim pismom je treba povedati, da smo zbirali tudi poslovilna pisma Slovencev iz severovzhodne Slovenije, ki so jih usmrtili zunaj tega dela Slovenije. O uspešnosti zbiranja poslovilnih pisem priča dejstvo, da so v omejeni mednarodni zbirki objavljena tri poslovilna pisma, v tretji izdaji zbornika Poslovilna pisma žrtev za svobodo, ki je izšla 1978. leta ^[2], pa je objavljenih 274 poslovilnih pisem žrtev za svobodo. Dobro zastavljeno in načrtno zbiranje poslovilnih pisem, ki sodijo med najpomembnejše dokumente slovenskega pismenstva, je rešilo pred pozabo ali propadom zelo dosti pisem. Pri iskanju pisem pa smo vendarle ugotovili, da smo bili marsikdaj prpozni in da so nekatera pisma, ki so preživela vojno, bila po vojni izgubljena. Težave pri zbiranju poslovilnih pisem je nepričakovano povzročila objava knjige Pisma na smrt obsojenih - Pisma osuđenih na smrt, ki jo je pripravil Franček Saje in je izšla v dveh izdajah. ^[3]

Omenjena muzeja v Mariboru in v Celju sta za drugo izdajo Sajeovega zbornika prispevala vsak po deset pisem. Nismo predvidevali, da bo Saje tako pomembne dokumente, kot so poslovilna pisma, po svoje prirejal in nam s tem otežil nadaljnje zbiranje pisem. Tako smo nekatera pisma zaradi Sajeovega ravnanja dobili od svojcev žrtev za svobodo šele po naši prvi izdaji zbornika

[2] Prva izdaja zbornika Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski je izšla v Mariboru 1965. leta. V tej izdaji je objavljenih 194 poslovilnih pisem talcev, ki so bili ustreljeni v okupirani slovenski Štajerski. Druga izdaja je izšla zaradi širše zastave z naslovom Poslovilna pisma žrtev za svobodo. Vključili smo namreč tudi poslovilna pisma tistih Slovencev, ki so jih fašisti usmrtili zunaj ozemlja, ki je bilo podrejeno šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko, hkrati pa smo vključili tudi poslovilna pisma iz Mežiške doline. V drugi izdaji je objavljenih 243 poslovilnih pisem talcev in še 22 pisem tistih žrtev za svobodo, katerih usmrtitve okupator ni objavil z razglasi in so bili vsi razen enega usmrčeni zunaj obravnavanega ozemlja. V drugi izdaji smo torej objavili 265 poslovilnih pisem, v tretji pa kot smo že omenili 274.

[3] Franček Saje, Pisma na smrt obsojenih - Pisma osuđenih na smrt, Ljubljana 1958 in 1959.

poslovilnih pisem, ko so se svojci prepričali, da že objavljenih nismo prirejali in da bomo tudi na novo dobljena pisma objavili natančno po izvirniku.^{/4/}

O uspešnosti zbiranja poslovilnih pisem priča tudi dejstvo, da smo po tretji izdaji zbornika Poslovilna pisma žrtev za svobodo doslej odkrili le še dve poslovilni pismi, in to pismo Ivana Kešeta, ki je bil rojen v Trbovljah, ustrelili pa so ga 10. oktobra 1941 v Šoštanju, ter pismo Ivana Ahaca, ki ga hranijo v Muzeju Velenje. Dobili so ga 1990. leta.

Pismo Ivana Kešeta sem objavil 1990 leta.^{/5/} Tako je poslovilno pismo Ivana Ahaca doslej edino znano poslovilno pismo iz Šaleške doline in s celotnega območja okupatorjeve tvorbe Spodnja Štajerska (ki je zajemala poleg Spodnje Štajerske še dela Dolenjske in Gorenjske), ki še ni bilo objavljeno.

Doslej je bilo v zborniku Poslovilna pisma žrtev za svobodo z območja Šaleške doline objavljenih 15 poslovilnih pisem. Napisali so jih Franc Camlek, Rado Čepelnik, Franc Friškovec, Valentin Goličnik, Vladimir Jan, Valter Muhovec, Ivan Podvratnik, Srečko Puc, Blaž Röck, Ivan Skornšek, Martin Stropnik, Slavko Šoln, Mihael Tajnik, Alojz Tamše in Rudolf Vošnjak. Vsi navedeni so bili ustreljeni 1942. leta na dvoriščih sodnih zaporov v Mariboru in Celju. Od petih Šalečanov, ki so bili ustreljeni 1941, ni ohranjeno nobeno poslovilno pismo. Od 72 Šalečanov, ki so bili ustreljeni 1942. leta pa je, če upoštevamo doslej neobjavljeno pismo Ivana Ahaca, ohranjenih 16 pisem.^{/6/}

/4/ Milan Ževart, *Uvodna beseda, v: Poslovilna pisma žrtev za svobodo, str. 5 - 36.* (odslej Ževart, *Uvodna beseda*); Milan Ževart: *Objavljanje poslovilnih pisem žrtev za svobodo, Borec 1990, št. 5, 6 in 7, str. 718 - 724.*

/5/ Poslovilno pismo Ivana Kešeta sem objavil v *Borcu 1990, št. 5, 6 in 7, str. 725.*

/6/ Poslovilna pisma žrtev za svobodo, str. 187, 289, 180, 263, 137, 361 - 363, 160 - 161, 112, 120 - 121, 135, 197, 379, 380, 248, 164; Milan Ževart, *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini* (odslej Ževart, *NOB v Šaleški dolini*) str. 230 in 263 - 267.

V primerjavi s številom talcev iz Šaleške doline je torej ohranjenih razmeroma malo pisem. Ohranjena so pisma iz časa, ko je gestapo dovoljeval, da so se lahko za usmrtitev določeni pisno poslovili od svojcev. Talci so lahko pisali pisma v času od septembra 1941 do oktobra 1942. Veliko poslovilnih pisem je bilo izgubljenih že med vojno. Usoda teh pisem je bila povezana s kruto usodo svojcev usmrčenih. Okupator je svojce talcev aretiral in jih poslal v taborišča. Če so svojci vzeli poslovilno pismo s seboj, je bilo uničeno v nacističnih koncentracijskih taboriščih. Včasih so svojce talcev aretirali prej, ko je prispelo pismo na njihov domači naslov. Med vojno so pisma propadla tudi zaradi drugih vzrokov. Precej pisem je bilo izgubljenih zato, ker jih v prvih letih po vojni ni nihče sistematično zbiral. Nesistematično in neodgovorno zbiranje gradiva o narodnoosvobodilnem boju v prvih povojnih letih je prizadelo tudi poslovilna pisma žrtev za svobodo.^{17/}

Naj omenimo, da so ohranjena tri poslovilna pisma od tistih, ki so jih ustrelili 10. oktobra 1941 v Šoštanju, in to pisma, ki so jih napisali Rudi Finžgar iz Celja, Lojze Zorman iz Sakušaka pri Juršincih in že omenjeni Ivan Keše iz Trbovelj.^{18/}

Ivan Ahac, avtor doslej neobjavljenega poslovilnega pisma, je bil rojen 12. oktobra 1910. leta v Dolenji vasi pri Sv. Pavlu pri Preboldu (od 1952. Prebold). Očetu je bilo ime Filip, materi (rojena Dolinšek) pa Ana. Oče Filip, ki je umrl 1914. leta, je bil kmečki sin, a se je zaposlil v tekstilni tovarni. Ko je tovarna zašla v težave oziroma je prenehala delati, se je Filip Ahac pred prvo svetovno

^{17/} Ževart, *Uvodna beseda*, str. 31 - 34.

^{18/} Ževart, *NOB v Šaleški dolini*, str. 207 - 208 in op. 5.

vojno zaposlil pri velenjskem premogovniku in se je z družino naselil v Pesju. Filipov sin Ivan je osnovno šolo obiskoval v Škalah, se učil za električarja, nato dokončal rudarsko šolo v Celju, potem pa je bil v velenjskem premogovniku jamski nadzornik. Pred drugo svetovno vojno se je poročil in postal oče dveh otrok. S svojo družino je stanoval v Stari vasi št. 37.

Ahac, ki je bil pred vojno dejaven v Sokolu, se je 1941. leta vključil v osvobodilno gibanje. Okupator ga je prvič aretiral januarja 1942. Tri tedne je bil zaprt v celjskih sodnih zaporih. Ponovno so ga aretirali marca 1942 in ga nato odpeljali v mariborske sodne zapore.^{/9/} Tam so ga 7. aprila 1942 ustrelili na notranjem dvorišču sodnih zaporov.

Dne 7. aprila 1942 so v Mariboru ustrelili deset talcev in med njimi kar sedem sodelavcev osvobodilnega gibanja iz Šaleške doline. Z Ivanom Ahacem so tedaj padli še Anton Kregar, električar iz Stare vasi, inž. Božidar Klemenc iz Škal, jamski nadzornik iz Škal Rafael Petrič, delavec Ivan Oštir iz Kavč, delavec iz Gaberk Ivan Skornšek in rudarski inženir Franc Stare. Če upoštevamo območje današnje občine Velenje, je treba povedati, da je bil 7. aprila 1942 v Mariboru ustreljen tudi Franc Kugonič, kmet iz Skornega.^{/10/}

Ahaca in druge člane uporniške skupine pri velenjskem rudniku je gestapo aretiral marca 1942. Večino so ustrelili 7. aprila, Blaž Perbil, ki je bil tudi zaposlen pri velenjskem premogovniku, pa je bil ustreljen 20 dni kasneje v Mariboru - 27. aprila 1942. Gestapovska izpostava v Celju je v zvezi z aretacijo članov uporniške skupine

^{/9/} Življenjepis Ivana Ahaca v arhivu občinskega Odbora ZZB NOB Velenje; izjava Marije Skaza, sestre Ivana Ahaca.

^{/10/} Razglas šefa civilne uprave na Spodnjem Štajerskem o streljanju v Mariboru 7. aprila 1942, arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor; Ževart, NOB v Šaleški dolini, str. 263.

pri velenjskem premogovniku 31. marca 1942 poročala komandantu varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem, da sta bila na velenjskem rudniku aretirana dva inženirja in trije uradniki, kar dokazuje sodelovanje slovenske inteligence v slovenski osvobodilni fronti.^{/11/}

Uporniška skupina je na velenjskem rudniku delovala že 1941. Šef varnostne policije in varnostne službe SS - Obergruppenführer Reinhard Heydrich je 4. decembra 1941 poročal nemškemu zunanjemu ministru Joachim von Ribbentropu, da so komunisti 18. oktobra 1941 podtaknili tri požare v delavnici velenjskega premogovnika, ki pa so jih še pravočasno pogasili.^{/12/}

Konec oktobra 1941 v Šaleški dolini razen Franceta Farčnika-Kristuša in Ota Madra - Risa ni bilo partizanov. Partizani tedaj tudi ne bi mogli izvesti akcije na območju zastraženega premogovnika. Domnevamo torej lahko, da so omenjeno sabotažno akcijo opravili člani uporniške skupine pri velenjskem premogovniku. Doslej še nismo našli virov, ki bi tudi poimensko navajali, kdo je sabotažno akcijo izvedel. Vsekakor pa je pri velenjskem premogovniku že 1941 delovala uporniška skupina, ki jo je okupator razbil marca 1942. Tej skupini je pripadal tudi Ivan Ahac.^{/13/}

POSLOVILNO PISMO IVANA AHACA

Preljuba Justika

Nisem si mislil da bova tako kratko uživala najino zakonsko srečo. Ni za pomagati. Podaj se v voljo božjo kot

/11/ Ževart, NOB v Šaleški dolini, str. 229.

/12/ Tone Ferenc, Štiri Heydrichova poročila o sabotažnih, diverzantskih in partizanskih akcijah v letu 1941, Časopis za zgodovino in narodopisje, Nova vrsta, I., Maribor 1965, str. 262; Ževart, NOB v Šaleški dolini, str. 219 - 220.

/13/ Ževart, NOB v Šaleški dolini, str. 219 - 220 in 229.

sem se jaz. Skrbi za otročička ker mene so danes popoldne iztrgali iz Vaše srede ko sem bil ravno kar smrtno obsojen in me čez eno uro ne bo več med živimi prosim te odpuščanja kakor tudi mojo mamo in Tvoje stariše. Ni za pomagat.

Zbogom ljuba Justika, Janko, Slavko, Anica, Marica in Vsa Tvoja in moja žlahta.

Adijo saj to je poslednje moje slovo

Ahatz Johann

Marburg am 7. aprila 1942

Poslovilno pismo je Ivan Ahac naslovil svoji ženi Justini. Poimensko se je poslovil od žene, svojih sinov Janka in Stanislava ter sester Anice in Marije. Kot večina drugih ohranjenih poslovilnih pisem tudi Ahačevo tolaži svojce in sporoča pozdrave najbližjim.^{14/} Tudi Ahačevo pismo priča o moralni moči na smrt čakajočih žrtev za svobodo, ki so tedaj, ko so bili sami v najtežji uri in so čakali na nasilno smrt, tolažili in hrabрили druge.

Ahac je v pismu sporočil, da je bil "ravnokar smrtno obsojen" in da ga čez eno uro ne bo več med živimi. Talcu so res izvedeli, da bodo usmrčeni, neposredno pred usmrčitvijo. Poslednje vrstice svojcem so lahko napisali tedaj, ko so čakali na ustrelitev. Dali so jim papir ter svinčnik in čas za pisanje, ki je bil kratek. Pojasniti moramo, da ni šlo za smrtne obsodbe, kot je zapisal Ahac, ampak le za odločbe o smrtni kazni. Tiste, ki so jih nacisti usmrtili in so njihovo usmrnitev objavili z razglasi, ni obsodilo nobeno sodišče. O usodi političnih jetnikov je odločal komandant varnostne policije in varnostne službe

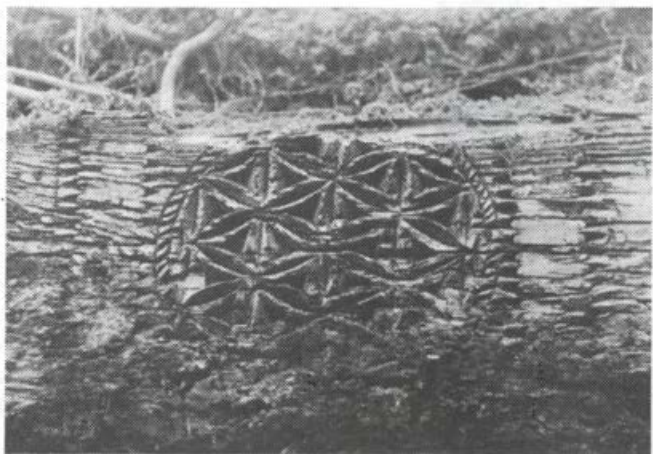
^{14/} Glej *Poslovilna pisma* v tretji izdaji zbornika *Poslovilna pisma žrtev za svobodo*.

na Spodnjem Štajerskem. On je dokončno osebno odločal o smrti in življenju političnih jetnikov na podlagi predlogov, ki so mu jih pripravili posamezni referenti tajne državne policije. Odločal je o tem, kateri jetniki bodo usmrčeni in kateri poslani v koncentracijska taborišča. V navodilih z dne 13. marca 1942, ki jih je šef civilne uprave na Spodnjem Štajerskem poslal Ottu Lurkerju, je bil opisani postopek preciziran takole: "Smrtne kazni za politične zločine (v glavnem zločini proti moji odredbi z dne 16. avgusta 1941) izreka osebno komandant varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem." Lurker pa je aprila 1942 poročal, da je moral do tedaj osebno izreči okoli 300 obsodb in ukazati njihovo izvršitev. V svoji okrožnici je Lurker zapisal, da so bila streljanja le "varnostno policijski ukrepi, ki jih ni enačiti s sodbami". Nacisti so celoten postopek v zvezi z določanjem političnih jetnikov za usmrnitev označevali za posebni postopek, med razglasi o usmrčitvah pa ta izraz uporablja le razglas o streljanju, ki je bilo 25. januarja 1944 v Velenju. Od začetka 1943 je bila za izvedbo usmrnitev potrebna potrditev višjega SS in policijskega vodje v 18. vojaškem okrožju Ervina Rösenerja, ki je od 11. maja 1942 podpisoval razglase o usmrčitvah. Do tedaj je bil podpisan na razglasih o usmrčitvah šef civilne uprave na Spodnjem Štajerskem dr. Sigfried Uibereither. Ime tega nacističnega zločinca je bilo tudi na razglasu o streljanju 7. aprila 1941, ki je naznanil smrt Ivana Ahaca.^{/15/}

^{/15/} Ževart, Uvodna beseda v tretji izdaji zbornika *Poslovilna pisma žrtev za svobodo*.

Rok Poles

ROZETE NA TRAMOVIH KMEČKIH HIŠ^{1/}

Najstarejša Završnikova rozeta je v zelo slabem stanju. Povsod so najstarejše znane rozete sestavljene iz šestih rozet, razvrščenih okrog centralne rozete (Luče 1636 oz. 1643; Kranjska gora - Liznjekova hiša - 1776).

Stojimo v "hiši" - centralnem bivalnem prostoru kmečkega doma v Zavodnjah. Nad nami je zamolklo rdečerrjav glavni tram. Točno na sredini je na njem na spodnji strani izrezbarjen okrogel ornament: obrobjen je s pasom cikcaka in sestavljen iz šestlistnih rozet. Posneti robovi so na sredi trama prekinjeni, na tramu leži prečno na vsaki strani ornamenta pas žlebičev. Nihče od domačih ne ve, kaj ta znak pomeni...

Rozete smo skopirali s tramov in jih rekonstruirali - pričel je nastajati kataster.

^{1/} Sestavek povzema mojo raziskovalno nalogo ROZETE NA TRAMOVIH KMEČKIH HIŠ, izdelano v gibanju Znanost mladini & Mladi raziskovalci za razvoj občine Velenje (Center srednjih šol Velenje, Kulturni center Ivan Napotnik Velenje, mentor: prof. TONE RAVNIKAR, Velenje, maj 1991). Naloga temelji na terenskem delu v dveh raziskovalnih taborih za osnovnošolce in srednješolce v Zavodnjah (zaselku nad Šoštanjem) in študiju literature.

Če poskusimo razvrstiti zavodenske rozete "po starosti", dobimo naslednjo lestvico^[2]:

SLIVNIK

LETNICA: 1736

PREMER ROZETE: 19 CM

DEBELINA OBROBE: 2 CM

LISTI V NEGATIVU

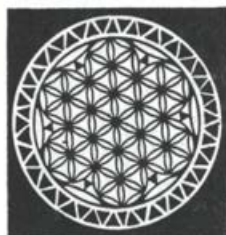
ZAVRŠNIK 1

LETNICA 17??

PREMER ROZETE: 10 CM

DEBELINA OBROBE: 1 CM

LISTI V NEGATIVU

ZAVRŠNIK 2

LETNICA: _

PREMER ROZETE: 13,5 CM

DEBELINA OBROBE: 1,5 CM

LISTI V NEGATIVU

ZAVRŠNIK 3

LETNICA: 1801

PREMER ROZETE: 12,5 CM

DEBELINA OBROBE: 1,5 CM

LISTI V POZITIVU

[2] Vse objavljene rozete so pomanjšane za 82%.

SEDLAR

LETNICA: 1813

PREMER ROZETE: 14 CM

DEBELINA OBROBE: 1,5 CM

LISTI V NEGATIVU

HRIBAR

LETNICA: _

PREMER ROZETE: 13,5 CM

DEBELINA OBROBE: 1,5 CM

LISTI V NEGATIVU

KOŽELJNIK 1

LETNICA: 1844

PREMER ROZETE: 20 CM

LISTI V POZITIVU

KOŽELJNIK 2

LETNICA: 1895

PREMER ROZETE: 10 CM

DEBELINA OBROBE: 1 CM

LISTI V POZITIVU

ZDOVC - kašča

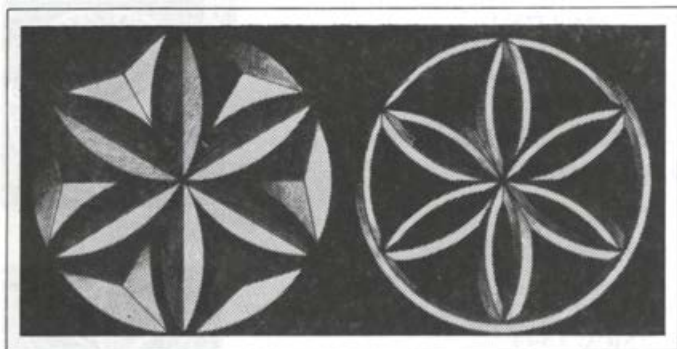
LETNICA: 18??

PREMER ROZETE: 14 CM

LISTI V POZITIVU

Zanimiva je degeneracija, poenostavljanje rozet s časom: starejše rozete so globoko vrezane in zelo natančno izdelane; mlajše ko so, plitkejše so, črtno vrezane, obroba je poenostavljena, rozeta dobiva svojo osnovno, enostavno šestlistno obliko. Na prelomu 19. v 20. stoletje rozete izginejo...

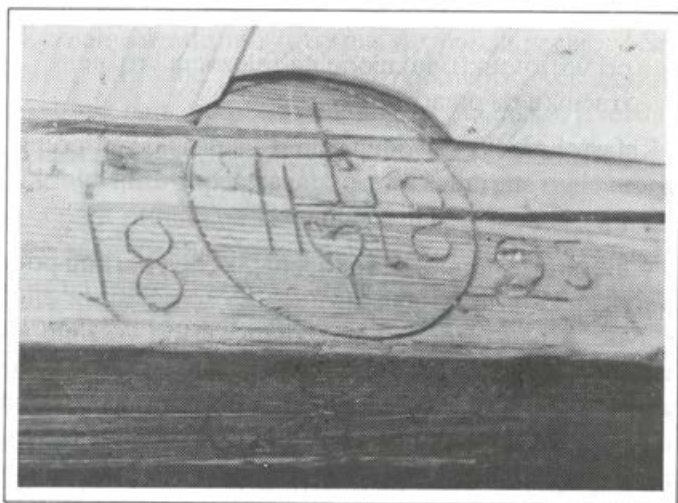

Pri starejših ornamentih so "listi" poglobljeni in le rob lista ostane v prvotni višini trama (negativ); pri mlajših rozetah je rob lista vrezan, poglobljen, listna ploskev pa ostaja v prvotni višini (pozitiv).

V literaturi nisem našel nobene rozete, ki bi po kompleksnosti, lepoti in kvaliteti izvedbe dosegala Slivnikovo. Celoten strop je pri Slivnikovich izvrstno ohranjen.

Završnikova najstarejša rozeta je več kot 1 cm globoko vrezana in v izredno slabem stanju. Tram stoji zasukan za 90 stopinj preko podboja vrat in po prenovi hiše ni imel več prave funkcije. Prvotna hiša je bila zgrajena sredi 18. stoletja ali še prej, saj najdemo na poznejšem glavnem tramu letnico 1801. Treh različnih rozet v eni hiši na Slovenskem še niso opisali. Posebno druga rozeta je izredno lepa, prav čipkasto, filigransko izdelana - v literaturi ji nisem našel para. Hišo, ki se je že sesula sama vase, bodo podrli, les porabili za kurjavo...

Tudi Sedlarjeva stara hiša se podira, mnogokrat prebeljen tram je nagnit in prhel.

Tram v Koželjnikovi stari hiši. Strop je nov, izdelan z velikim posluhom za staro, da se še vedno vidita monogram in rozeta.

V Koželjnikovi stari hiši sta dva prostora, v obeh sta trama z rozeto. Na bočni strani trama v prvem prostoru je vrezana krožnica z monogramom IHS, tram je bil prebeljen, a je zdaj skrbno očiščen in lakiran s prozornim lakom. Gospodar pravi, da je bil tram (ko je "odluščil" omet) črn, vendar se je dal lepo umiti z vodo.

Tram v Zdovčevi kašči je bil večkrat prebeljen z apnenim belilom, zato je rozeta slabo vidna. Kaščo (ki je bila tudi atelje kiparja Ivana Napotnika) bodo menda podrli.

V Zavodnji smo našli šestlistne rozete še:

- pri ZDOVCU na kozolcu,
- pri OLETU je bila rozeta baje na tramu stare hiše, ki je že porušena,
- pri NAPOTNIKU so tri rozete na kozolcu,

- pri HRASTNIKU na podu kozolca in na vratih v staro hišo,
- pri KOŽELJU na kozolcu,
- pri VODOVNIKU vluknjano na železnem krožnem zračniku na omari za živila.

Kataster rozet v Zavodnji smo izdelali nekaj let prepozno: veliko starih hiš z rozetami so že porušili, nedokumentirana dediščina je izgubljena.

V literaturi beremo: da so rozete poseben okrasni poudarek nekaterih lesenih stropov; da so nekatere enostavne, druge raznoliko sestavljene, črtno vrezane ali rezljane; da gre za čist geometrijski vzorec, ki ga je tesar zarisal s šestilom; da gre v ornamentiki stropnega trama na alpskem področju za prevod motiva rebrastega svoda; da način oblikovanja zelo spominja na ornamentalne podrobnosti, kakršne poznamo v poznogotski arhitekturi in v oblikovanju pohištva; da ima rozeta sredi trama podobno vizuelno funkcijo kot sklepnik na rebrastem svodu v cerkvi; da se stropi z rozetami pojavijo v posameznih hišah na Koroškem, Štajerskem, Gorenjskem in Dolenjskem, pa tudi na Tirolskem; da je strop v kmečkih hišah v 15. oziroma 16. stoletju kopija stropov meščanskih hiš.

Rozete so torej opažene in opisane, vendar literatura definira samo znak, ne definira pa tistega, kar je z znakom označeno^[3] - kaj je rozeta pomenila v življenju kmeta?

[3] Proučevane rozete jasno pokaže, da se je slovenska etnologija šele dobro rodila iz etnografije - dostopna domača literatura rozete le precej natančno opiše (graphos), ne spusti pa se v pojasnjevanje njihovega pomena za človeka in v iskanje konteksta, v katerem so bile pomembne (logos).

ŠESTLISTNA ROZETA - PREVOD MOTIVA REBRASTEGA SVODA

Korenine šestlistnih rozet na stropnikih segajo v čas gotike. Krašenje konzol in sklepnikov je v več sunkih prodrlo k nam od severa, najprej na Štajersko. Zvezdasti obok v cerkvah je pomnožil število sklepnikov, ki so figuralno ali geometrijsko krašeni in po zapletenih sakralnih programih hierarhično razporejeni po stropu - s svojimi točno določenimi mesti koncentrirajo pozornost na osrednji in najpomembnejši sklepnik s podobo ali simbolom Kristusa nad glavnim oltarjem.

Tudi vsi arhitekturni členi razgibanega stropa kmečke izbe: plohi, stropniki in glavni tram s svojo lego (navzkrižno v več nivojih eden nad drugim) in obdelavo (posneti robovi, plitvo rezljani pasovi) koncentrirajo pozornost na sredino stropa, na rozeto. Je tudi ta simbol Kristusa oziroma točno določenega reda, ki vlada na svetu in ki daje vsakemu posamezniku svoje mesto v sistemu?

Rozeta gotovo ni znak tesarja, ki je strop izdelal - stavbarji so se podpisovali z enostavnimi črtnimi znamenji, inicialkami ali imeni. Nelogično je, da bi tesar izbral za svoj znak ornament, ki ga je presneto zahtevno izrezbariti in da bi hišni gospodar dovolil, da se tesar na veliko "podpiše" prav na sredo glavnega bivalnega prostora.

Rozete so značilnost druge kulture, ki so jo k nam prinašali tuji mojstri, ki so pri nas gradili cerkve, gradove in obzidja, prezidovali meščanske hiše... "Mojstre iz Furlanije so vabili največ na Kranjsko, mojstri s Češke, Bavarske ali Tirolske pa so delali po Koroškem in Štajerskem."^{4/} Poznogotska likovna shema rebrastega svoda

4. Peter Fister: UMETNOST STAVBARSTVA NA SLOVENSKEM, CANKARJEVA ZALOŽBA 1986, str.157

se je na Tirolskem prenesla v oblikovanje stropnih tramov, modo le-teh pa so mojstri prinesli tudi k nam.

Predvsem ne smemo pozabiti: "Simboli so bili skriti v vseh delih stavbarstva, od uporabljenega gradiva, mer, do posebnih oblik (šilast lok)... V resnici sploh ni šlo za skrivanje simbolov, ampak je bil to obvezen jezik, kakršnega je razumel vsakdo, od "neukega" kmeta do večinoma le nemško govorečega in mislečega fevdalca. Tako simbolno moramo zato tudi razumevati stavbarstvo ob zaključku srednjega veka, ter ne smemo iskati le nekih umetniško pogojenih vzrokov za tedanje oblike..." /5/

Ornamentika nima skoraj nikoli le okrasne, likovne funkcije. Njena vloga je dopolnjena z neneposredno spoznavno dimenzijo - ni le znak, pač pa predvsem simbol.

"Naravni simboli so izvedeni iz nezavedne vsebine psihe in zato predstavljajo veliko število variacij glavnih arhetipskih slik. V mnogih primerih jim lahko sledimo do njihovih arhaičnih korenov - to je do idej in slik, ki jih najdemo v najstarejših zapisih in primitivnih družbah." /6/

Šestlistna rozeta je tak simbol: na zvoniku cerkve svetega Andreja v Šaleku opazimo okrog bifor na vseh štirih straneh v navzgor obrnjenem trikotu razporejene preproste dvobarvne rozete; na srednjeveških grbih mest in plemiških rodbin so pogoste šestkrake oblike, podobne zvezdam ali rozetam - pri nas v grbu Kamnika, Kranja, Višnje gore, Celja. Na okenskem portalu Andrejeve in Benkove hiše v Podpeči na Koprskem iz 1490 sta plastično izklesani dve rozeti. Šestlistna rozeta, obrobljena s pasom cikcaka je izrezbarjena v nosilni tram v Zadrecki dolini, v stropnik hiše v Podvolvljeku pri

5. *ibidem*, str.163

6. Carl G. Jung, M.L. von Franz, Joseph L. Henderson, Jolande Jacobi, Aniela Jaffe: ČOVJEK I NJEGOVI SIMBOLI, Mladost, MK, Ljubljana 1987, str.93

Lučah (1636, 1646) in Liznjekove hiše v Kranjski gori (1776). V Kočah pri Prestrenku se pojavi šest rozet v družbi drugih krščanskih simbolov (IHS, dve monštranci) na okenskem okviru (1776). Po ena rozeta je naslikana na vsaki strani baročnega portala na Podpetnikovi kašči v Gostinji vasi (1771), dve rozeti sta izklesani na bidermajerskem portalu v Črni na Koroškem (1836). Pasovi rozet se pojavljajo na tesarskih skrinjah v Prekmurju, na poslikanih skrinjah v Poljanski in Selški dolini (17., 18. stoletje), na omarah, nečkah, žličnikih, torilih, na zibelkah, na hišnih oltarčkih, jarmih, sodih, brentah, prešah, peščenih urah, možnarjih, pisavah za zaljšanje trničev... - pogostost pojavljanja rozete ilustrirajo le nekateri primeri iz Slovenije.

Na žličniku iz Jurčičevega muzeja na Muljavi se večkrat pojavi šestlistna rozeta.

Družba simbolov, znotraj katere se pojavlja šestlistna rozeta, nakazuje njeno povezanost s krščanstvom: IHS, monštranca, golob, pentagram, križ vseh oblik, riba, petelin, vinska trta z grozdi, oranta, Marija z otokom, Kristus, razpelo...

RAZLAGA SIMBOLA ŠESTLISTNE ROZETE

Če rozeto razčlenimo na geometrijske elemente dobimo eno krožnico (KROG) in ŠEST listov. V slovarju simbolov tak znak razlagajo kot "floreálni motiv v heksagonu, vpisanem v krog: simbol ciklusa sprememb zemeljskega časa (poligon) in neskončno trajanje (krog), večnost in vseobsegajoče."^{7/} Rozete, ki jih najdemo na zvoniku cerkve sv. Andreja v Šaleku, so dvobarvne; ena trojica listov je RDEČA in ena trojica MODRA. Identična rozeta se pojavi tudi na kašči Krištanove domačije na Selah. Krog, število šest ter rdeča in modra barva so karakteristike rozete, ki nosijo svoje simbolične pomeni. Rozeta predstavlja sintezo teh pomenov, nosi globlji smisel.

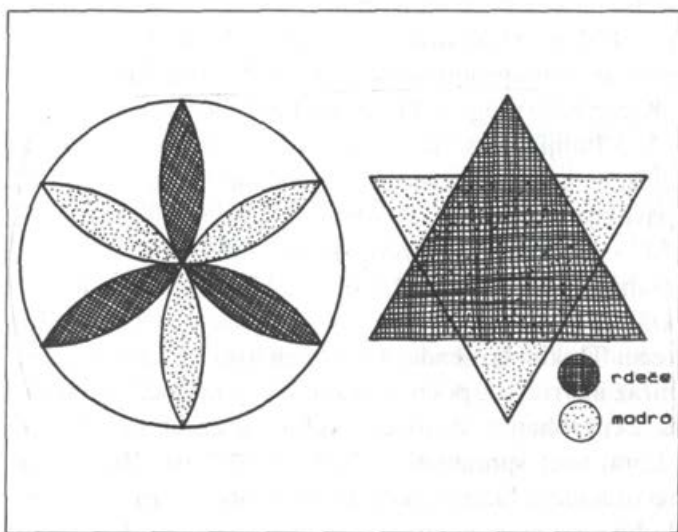
Krog je razširjena točka, soroden ji je po homogenosti, odsotnosti razlikovanja ali razdelitve. Krog zaznamuje popolno gibanje, nespremenljivo, brez začetka, brez konca, brez odstopanja. Koncentrični krogi predstavljajo hierarhijo, ki se viša proti središču in manjša navzven. Krog je predvsem simbol Časa in Boga.

V svetem pismu stare zaveze je vseskozi zelo prisotna razlika med številom šest in številom sedem. Šest simbolizira navadnega človeka z vsemi človeškimi napakami, medtem ko število sedem simbolizira božjo popolnost in posebnost, ki presega človeškost, vsakdanjost. Vsakih sedem let je Bog ukazal odpustno leto, vsakih sedem let

7. Jean Chevalier, Alain Gheebant: *RIJEČNIK SIMBOLA* mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, brojevi, Drugo, prošireno izdanje, Nakladni zavod Matice Hrvatske, str.163

mora zemlja počivati, vsakih sedem dni mora počivati človek - kot je počival Bog, ko je v šestih dneh ustvaril Svet. Šest je zadnja stopnja, preden se cikel zaključi in tako predstavlja šest možno popolnost, ki jo simbolizira šest enakostraničnih trikotnikov, vrisanih v krog.

Pri dvobarvnih rozetah dobimo vtis, kot bi se rdeč in moder Y križala v središču, kot bi dve nasprotji prehajali eno v drugo - analogno heksagramu - liku, sestavljenim iz dveh prekrivajočih se enakostraničnih trikotnikov tako, da je vrh enega obrnjen navzdol, vrh drugega pa navzgor (šesterokraka zvezda). Ta oblika simbolizira zedinjenje moškega božanstva z ženskim - iz nasprotja se rodi nova celota, začne se nov cikel. Lahko polarnost - dva principa - moškega (dobro, moč, oblast, aktivnost, rdeča barva, sonce) in ženskega (zlo, pasivnosti, modra barva, polmesec) - najdemo v krščanski filozofiji, ki je uravnavala miselne tokove in zgodovinska dogajanja v našem prostoru?

Analogija med dvobarvno šestlistno rozeto in heksagramom.

Prvotne religije so bile politeistične in dualistične (množica bogov, razdeljenih na dobre in slabe). Na razumljiv način so razlagale mesto človeka v svetu - prikazovale so večni boj med dobrim in zlim, iz katerega se rodi nov življenjski cikel (boj med silami teme in svetlobe, poletja in zime, prevlada pomladi nad zimo, smrt in ponovno vsakoletno rojstvo boga odrešenika). Večno menjavanje rojstva, rasti in umiranja, ki ga je navaden človek opazoval vsak dan, je bilo v religiji jasno prikazano, obredje ga je razločno ponazarjalo in s tem ljudem preganjalo strah pred tem, da se cikel ne bi začel znova - to je tudi primarna simbolna plast rozete.

Kršćanstvo pa temelji na obstoju enega boga, ki vstane, da bi sedel desno ob svojem Bogu; njegovo vstajenje se dogodi enkrat za vselej in mit to samo slavi. Takšna situacija precej slabše pojasnjuje svet, na katerem človek živi in v katerem se prepletajo vplivi dobrega in slabega, zato so imeli (in še imajo) ljudje občutek, da je obredje treba na nek način dopolniti. Nastajale so sekte; njihov preoblikovan krščanski nauk je temeljil na dualizmu, na prastarem nasprotju med dobrim in zlim načelom. Cerkev jih je goreče preganjala (križarske vojne v Bosni, J Franciji, S Italiji...), a so vztrajno vznikale vedno znova: mazdaizem, mitraizem, gnostiki, manihejci (Iran, 2., 3. stol.), pavlikijanci (Bizanc, 7. - 9. stol.), bogomili (Bolgarija, 10. - 13. stol.), patareni, katari, albigenci, valdenci (zahodne dežele, 11. - 13. stol.)... Dualizem je prodiral v krščanstvo - pojavi se že na začetku svetega pisma - Bog reče: "Dokler bo zemlja, ne prenehaj odtlej setev in žetev, mraz in vročina, poletje in zima, dan in noč." (Genesis, 8, 22) Obhajilo Mitrovega kulta s kruhom in vinom je skoraj brez sprememb prešlo v krščanstvo, dualistične so tudi ideje Janeza Krstnika. Krščanstvo primarne simbolike rozete ni negiralo, pač pa je čeznjo prilopilo svo-

jo plast: kot je bila v prvih religijah rozeta simbol bistva nauka (dualizem, cikel časa), je tudi v krščanstvu simbol njegovega bistva - Kristusa.

VZPOREDNICE MED ROZETAMI IN MANDALAMI ALI ZAKAJ SE POJAVIJO ROZETE NA TRAMOVIIH PRAV V ZAČETKU 17. STOLETJA?

Rozete spadajo po teoriji psihologa C. G. Junga v arhetipsko skupino mandal, najdemo jih lahko tako na Vzhodu kot na Zahodu in predstavljajo univerzalno simbolično strukturo. Obredne mandale tibetanskega budizma so stilizirane in simbolno enotne. Likovno ponazarjajo holistični koncept narave in človeške duševnosti - potencialno celotnost vseh struktur, od atoma do zvezde, od miselnega utrinka do človeške osebnosti. Mandala ponazarja dogodek, ki mu fiziki pravijo "big bang" (velika eksplozija, ki je razbila primarno zgoščeno maso energije in jo pognala na vse strani, ter z diferenciacijo osnovne polarnosti ustvarila materijo, prostor in čas). Mandala vsebuje več ravni: kozmično, psihično, seksualno... Ni pa samo likovni izraz določene nezavedne vsebine, ampak ima tudi povratni učinek - mandale dajejo pobudo za integracijo in zedinjenje psihičnih nasprotij v procesu osebnostne realizacije, ko fragmentirana osebnost dosega psihično enotnost in stabilnost. Mandale simbolizirajo novo rojstvo, nov začetek, doseganje popolnosti.

V 15. in 16. stoletju so v našem okolju potekali močni gospodarski, kulturni in politični premiki. Povečal se je pritisk fevdalcev na podložnike, tekle so medfevdalne borbe, spreminjal se je finančni sistem, uvajali so obvezno vojaško službo in dodatne davke. Visoka inflacija in razvoj kmečke obrti in trgovine sta povzročili krizo

meščanskih trgovcev; sledil je močan pritisk meščanstva na kmeta (obdavčenja, carine, mitnine, zaseganje blaga, naturalne dajatve...). Vsa bremena tistega časa so padla na rame kmetov, ki so izhod iz obupnega položaja iskali v vsesplošnih uporih. 17. in 18. stoletje je bil pri nas tudi čas najsrditejših preganjanj čarovnic in procesov proti njim. S svojim zveličanjem obsedeni ljudje so bili še vedno navezani na košček zemlje in večne cikle letnih menjav, čas je bil poln vraževerja, negotovosti, strahu pred lakoto, požari in Turki. Ogrožena je bila psihična in fizična eksistenca kmeta.

Jung ugotavlja: če je psihično življenje posameznika ogroženo, se v njegovih risbah in sanjah pogosto pojavlja krožni, nuklearni motiv - podoba psihičnega nukleusa, življenjskega središča osebnosti, iz katerega izvira ves razvoj osebnosti - podoba mandale.

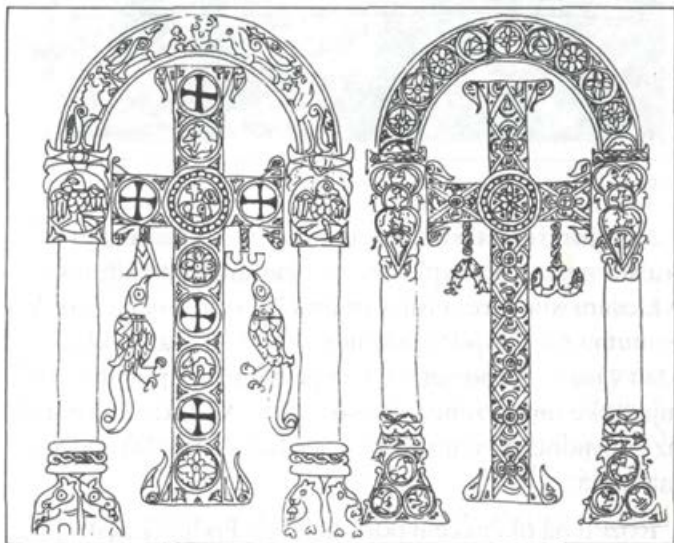
KRONOLOGIJA ŠESTLISTNIH ROZET

Množični pojavi rozet si ciklično sledijo skozi zgodovino - enake variacije rozet nademo na torilih z Velike planine in na grških preprogah, na sudanskih amuleti in zavodenskih stropnih tramovih...

Prve rozete so bile povezane s simboliko prehajanja iz ene življenjske oblike v drugo - s smrtjo. Risali so jih na grške kraterje (ogromne posode, ki so služile za nagrobne spomenike), pojavljajo se na etruščanskih grobnih dodatkih v obliki vozov. Rozeta z vrat grobnice v Kefer Yesefu v Palestini iz Rimskega obdobja je že z židovstvom (oz. kasneje krščanstvom) povezan simbol - najdemo jo v družbi z devetkrakim svečnikom in skrinjo zaveze. Na antičnih rimskih mozaikih prevladuje geometrijsko krašenje, pogost motiv je tudi šestlistna rozeta. Na fotografijah rimskih katakomb popolnoma

natančno izdelanih šestlistnih rozet ni, pač pa so prostoročno risane ali grobo klesane v sarkofage kot zvezde v poklonu treh kraljev. Šestlistne rozete najdemo tudi na dvokapniških pokrovih preko japonskih žar iz doline Une in okolice Bihaća.

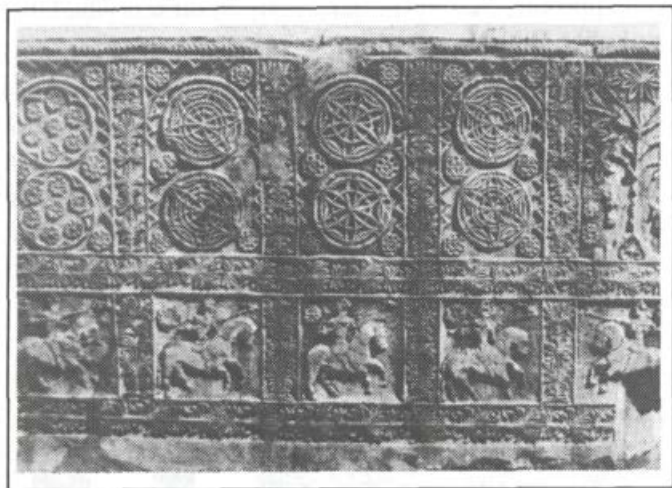
Simbolno vrednost, ki jo je imela rozeta v starem krščanstvu, spoznamo v Gelasijevem zakramentarju iz merovinške Francije. Dva križa iz tega zakramentarja se razlikujeta v pomembni podrobnosti: v sečišču krakov je na prvem križu jagnje, na drugem šestlistna rozeta. Če lahko šestlistna rozeta s svojo simboliko zamenja simboliko jagnja, se šele zavemo, kako močan simbol je to (bil).

Dva križa iz Gelasijevega zakramentarja.

Rozete najdemo na bizantinskih skulpturah, na skrinjicah iz slonove kosti (9., 10. stol.), na kapitelih romanjskih stebrov. Samostojne ali v frizu se pojavljajo v množici krščanskih, egiptovskih in grških simbolov na grobnih kamnih srednjeveške Bosne - na stečkih.

V Sudanu so srebrne amulete s šestlistnimi rozetami nosile ženske, ki naj bi postale matere; rozeta je simbolizirala prošnjo za plodnost in blagostanje.

Med ornamentalno dekoracijo na stečkih so tudi šestlistne rozete.

Najstarejši šestlistni rozeti v našem kulturnem prostoru sta nastali pod vplivom rimskih umetnostnih tokov - vklesani sta v reliefni kamen ("poštna kočija") iz Virrunuma na Gosposvetskem polju (2., 3. stol.), ki je vzi- dan v južno steno cerkve Gospe Svete in upodablja vož- njo neke umrle žene v onostranstvo. Vse, kar voz naredi iz "navadnega" v mrliškega, je dvojica šestlistnih rozet na njem.

Rozeti na okenskem portalu hiše v Podpeči v Istri (sre- dina 15. stoletja) izvirata iz beneške gotike fiorite (cvetlične gotike) - nastali sta pod vplivom italijanskega prostora, kamor so podobni ornamenti prodirali iz vzho- da preko vpliva Bizanca (romanika).

V 16. in 17. stoletju se razmahne živahna gradbena de- javnost, tudi naši kmetje gradijo nove hiše ali preurejajo

stare. Pod vplivom meščanskih hiš se na podeželje širi moda stropa z glavnim stropnim tramom. Kakor meščanom tudi bogatejšim kmetom gradijo hiše izučeni tesar-ski mojstri. Ti prihajo k nam predvsem s Tirolske in prek njih se prenese Tirolska shema stropa z rozeto na tramu na naš prostor. Rozete so komplicirano konstruirane in natančno in globoko vrezane.

V 18. stoletju postanejo plitvo vrezane šestlistne rozete v številnih variacijah obvezna sestavina ornamentalnega okrasa vsega, kar je kmeta obdajalo: posodja, orodja, pohištva.

V 19. stoletju moda rozet izzveni; tramovi na kmečkih hišah se ožijo in prisilijo umetnika k poenostavljanju in izpuščanju podrobnosti. Že tako popolnoma plitvo izrezbarjene rozete izgubijo svojo funkcijo in ljudje pozabijo nanje. Spremenil se je čas, spremenil se je sistem - rozete niso več potrebne. S širjenjem mreže šolstva se viša prosvetljenost med ljudmi - izginjajo strahovi, prekletstva in uroki, mora... Že v devetnajstem stoletju prodirajo v hiše "Bohkovi koti". Identifikacija z religijo in prošnja po odrešitvi se zdaj v prostoru ne prezentira več z rozeto, ampak z razpelom, slikami na steklo, hišnimi žegni... Neposredno spoznavne upodobitve svetnikov bolj ustrezajo "ljudskemu okusu", ki se je pričel oblikovati v tem času. Rozete, elegantne in izčiščene likovne izraze pripadnosti religiji, izpodrinejo neposredno spoznavne figure, čeprav brez umetniške vrednosti.

Z dvajsetim stoletjem se rozetna ornamentika razblini. 1937 je dr. Jung zapisal: "Vem - tu pišem to, kar ve brez števila drugih ljudi - da je današnji čas doba izginjanja in smrti Boga." Izguba vsega svetega, nedotakljivega in religioznega je izpodnesla tla neneposredno spoznavnim simbolom, povezanim s smislom bivanja in prostorom človeka v svetu, tudi rozeti.

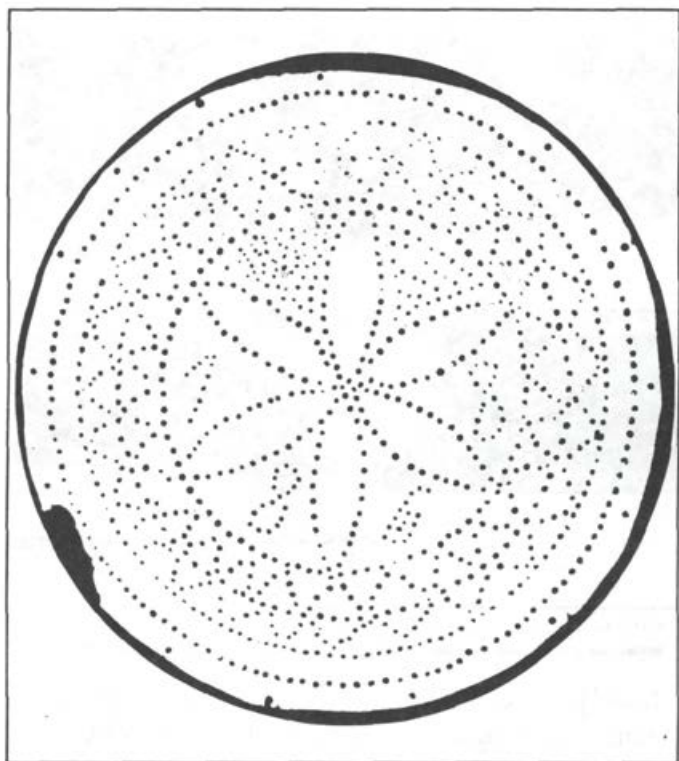
ŠESTLISTNE ROZETE NA SKEDNJIH, POSODJU IN POHIŠTVU

Rozete na skednjih so najpreprostejše oblike, izdelane so plitvo, kot bi bile le prilepljene na podlago. Pojavijo se tudi rozete, obrobljene s cikcakom, ki izstopajo iz poglobljenega ozadja. Pri Hrastniku je gospodar rekel, da so "rože" risali na skedenj s "podajalnikom" (dvorogimi vilami, s katerimi so si podajali žito) in so se menda le "špilali". Na deski starega poda kozolca je ena rozeta popolnoma izdelana, spremlja jo več krožnic, ki bi se šele lahko zapolnile z rozetami. Celoten pod je bil menda poln rozet... V svetem pismu se setev žita enači s podajanjem božje besede, žetev pa simbolizira poslednjo sodbo. So bile rozete v določenem obdobju izdelane na podih in drugih delih skednjev ob zaključku žetve kot želja po pomiritvi, po ponovni vzpostavitvi ravnotežja potem, ko ga je človek samovoljno prekinil, pa se je ta običaj do včeraj ohranil le kot igra - "špilanje", tekmovanje v spretnosti s podajalniki? Izdelava rozete s podajalnikom pokaže, da je bila konstrukcija šestlistne rozete možna že krepko pred izumom šestila.

Rozete najdemo na dnu sodov, brent, na prešpanih in na podih preš. Rozeto smo na vinarskih pripomočkih skoraj pričakovali takoj, ko smo predpostavili pomen rozete na skednju - saj Kristus vendar reče: Kruh je moje telo in vino je moja kri! Tudi trgatev je (tako kot žetev) sinonim za poslednjo sodbo; prešanje grozdja pa simbolizira Kristusove muke. Do konca 19. stoletja je vinarska oprema izključno geometrijsko okrašena, nato se pojavijo plitko rezbarjeni grozdi in listje trte. Spet lahko opazujemo razkroj ornamentike v neposredno spoznavne motive.

Pri Vodovniku v Zavodnjah smo našli šestlistno rozeto

izdelano z luknjanjem železne pločevine zračnika na omari za živila. Ornament v povezavi s hrano - gotovo v želji, da bi je bilo vedno dovolj (plodnost, blagostanje).

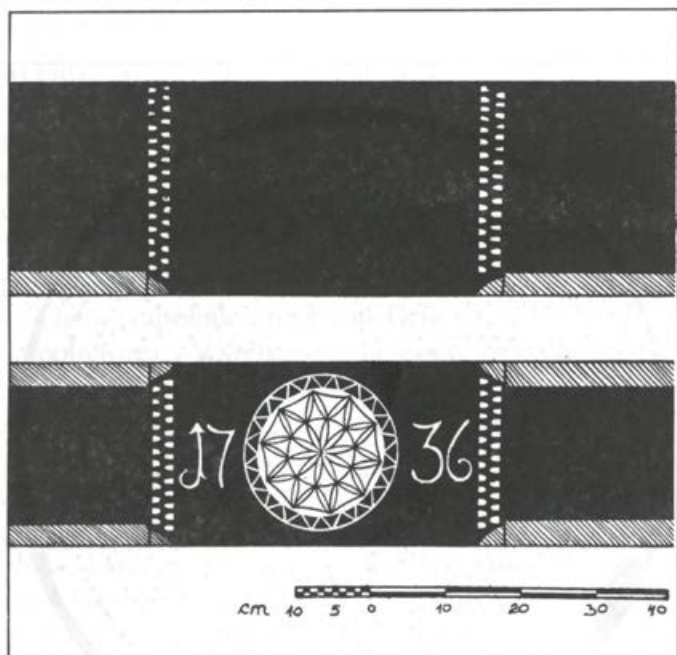

Podoba ornamenta, v luknjanega v zračnik Vodovnikove omare za živila je nastala, ko smo fotografski papir osvetlili preko zračnika. Letnica 1868 je razločna, letnico 1882 pa lahko zaslutimo v s pikicami posutem polju nad enico.

RAZMIŠLJANJE O SIMBOLU DESETDELNE ROZETE

Pri Slivniku je na tram v "hiši" v prvem nadstropju izrezbarjen krasen ornament in letnica 1736. Centralni krog s premerom 19 cm je radialno razdeljen na deset delov, vsak del je sestavljen iz trojice listov, razporejenih

v obliki črke Y. Rozeta je obkrožena s pasom cikcaka, ki simbolizira rodovitnost.

Líst iz katastra rozet iz Zavodenj s Slivnikovo rozeto. Zgoraj pogled na osrednji del trama - od strani, pod njim situacija na spodnji strani trama. Razmerje 1:10.

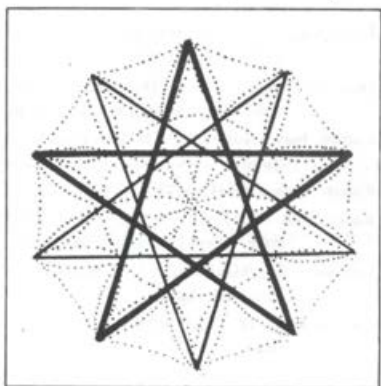
Jasno je, da kompliciranega ornamenta ni bilo mogoče "izumiti" na tramu, saj tram ni širok 45 cm, kolikor potrebujemo za največjo pomožno krožnico. So obstajale pri konstrukciji predloge, skice, ki jih je tesar le kopiral na tram? To je edini ornament, kjer se pojavi v rozeti DESET namesto šest listov. Rozeta je v primerjavi z drugimi ornamenti najbolj dovršena - tako konstrukcija kot izdelava je popolna.

Morda lahko pri razlagi ornamenta izhajamo iz podatka, da je bila v določenem času pri hiši sodnija. Vsekakor gre za najbogatejšo kmetijo na tem področju. Sod-

nik ali kmet, ki je gostil sodnika, je svoj položaj gotovo označil s posebnimi znaki v prostoru. Spomnimo se desetih božjih zapovedi, ki simbolizirajo vseobseganje Zakona, in šestih božjih resnic. Razlika med obema sklopoma je takoj opazna: deset zapovedi je nekako vzvišenih, postavljenih nad preprostega človeka, dobesedno obrazec za življenje, ki ti edini omogoča eksistenco na tem in onem svetu. Šest resnic pa ima pozitiven nadih, pomiri in vliva zaupanje in vero v prihodnost (tipična kompenzacijska funkcija). Šestlistna rozeta preprostega človeka pomiri s svetom in samim sabo, ga potolaži in mu vlije upanje na dobro življenje po smrti; desetlistna rozeta pa vsebuje sintezo vseh božjih zapovedi: bodi pokoren oblasti - tukajšnji in onostranski.

Druga osnova za razmišljanje bi lahko bilo dejstvo, da se da v ta desetdelni ornament vrisati dva zamaknjeno prekrivajoča se pentagrama (peterokraka zvezda, narisana z eno potezo). Pentagram je v ljudski umetnosti znan kot "morska taca", trutamora... - risali so ga predvsem na zibelke, da bi preganjal moro - pa se naenkrat pojavi v znaku sodnika. Lahko to razumemo kot potrebo po zaščiti sodnika, ko se spusti na področje, ki je domena boga - sojenje, razsojanje? Vsekakor nosita dva prekrivajoča se pentagrama močnejše obrambno in zaščitno sporočilo, kakor dva prekrivajoča se trikotnika, ki ju lahko vrišemo v šestlistno rozeto.

Danes se ljudje, ki še niso zapustili starih hiš, sploh ne zavedajo več, da je rozeta še vedno

prisotna na glavnemu tramu njihove hiše in se ne vprašajo, kaj pomeni - tram mirne duše obijejo z ladijskim podom ali del tramu z rozeto uporabijo za podstavek za motorno žago...

LITERATURA:

- Aleksandrovič Tokarev, Sergej: VERA V ZGODOVINI NARODOV SVETA po drugi, dopolnjeni izdaji iz leta 1965, Mladinska knjiga, Ljubljana 1974
- Artner, Tivaldar: SREČANJE S SREDNJEVEŠKO UMETNOSTJO, Mladinska knjiga, Ljubljana 1969
- Baš, Angelos: SLOVENSKO LJUDSKO IZROČILO, Pregled etnologije Slovencev, Cankarjeva založba, Ljubljana 1980
- Baš, Franjo: STAVBE IN GOSPODARSTVO NA SLOVENSKEM PODEŽELJU, Slovenska matica, Ljubljana 1984
- Cavendish, Richard, Trevor O. Ling: MITOLOGJA ilustrirana enciklopedija, Mladinska knjiga, Ljubljana 1988
- Cevc, Emilijan: SREDNJEVEŠKA PLASTIKA NA SLOVENSKEM od začetov do zadnje četrtine 15. stoletja, Slovenska matica, Ljubljana 1863
- Cevc, Tone, Ignac Primožič: KMEČKE HIŠE V KARAVANKAH, dediščina hribovskih kmetij pod Kepo, Stolom, Košuto, Obirjem, Pristovskim Storžičem in Peco, Ljubljana 1988
- Cevc, Tone: VELIKA PLANINA življenje, delo in izročilo pastirjev, Druga dopolnjena izdaja, Ljubljana 1987
- Flisar, Evald: ČAROVNIKOV VAJENEC, tretja izdaja, Pomurska založba, 1990
- Golob, Nataša: DVANAJSTERO MESECEV: Povezave in ikonografija likovnih in literarnih ciklov od pozne antike do renesanse, FF razprave Filozofske fakultete, Ljubljana 1985, Znanstveni institut Filozofske fakultete
- Hafner, German: KRETA IN HELADA, Umetnost v slikah, Klasična razdobja Antike, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1987
- Jovanović, Aleksandar: RIMSKE NEKROPOLE NA TERITORIJU JUGOSLAVIJE, Beograd 1984
- Jung, Carl Gustav: DINAMIKA NESVESNOG, izbrana dela C. G. Junga, iz nemščine prevedla Desa in Pavle Milekič, Matica Srpska, Beograd 1977
- Komelj, Ivan: GOTSKA ARHITEKTURA NA SLOVENSKEM Razvoj stavbnih členov in cerkvenega prostora, Slovenska matica, Ljubljana 1973
- Kuhar, Boris: ODMIRAJOČI STARI SVET, Prešernova družba 1972
- Kuret, Niko: PRAZNIČNO LETO SLOVENCEV Starosvetne navade od pomladi do zime, Druga knjiga, Družina, Ljubljana 1989
- Ludovico, Raghianti Carlo: VATIKANSKI MUZEJ - RIM, iz zbirke Muzeji sveta, Mladinska knjiga
- Lupuša, Maja: IZ TAKE SO SNOVI KOT SANJE, Jana, letnik XIX, številka 51, stran 14

- Makarovič, Gorazd: SLOVENSKA LJUDSKA UMETNOST, Zgodovina likovne umetnosti na kmetijah, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1981
- Mandić, Oleg: OD KULTA LUBANJE DO KRŠČANSTVA Uvod u historiju religija, Matica Hrvatska, Zagreb 1954
- Manzinelli, Fabrizio: THE CATACOMBS OF ROME and the Origins of Christianity, Scala, Firenze 1985
- Miletić, Nada: Umetnost na tlu Jugoslavije STEĆCI zajedničko izdanje: Izdavački zavod Jugoslavija, Beograd, Spektar, Zagreb, Prva književna komuna, Mostar
- Moody, Raymond: ŽIVLJENJE PO ŽIVLJENJU, Prosvijeta, Zagreb 1984
- Otorepec, Božo: SREDNJEVEŠKI PEČATI IN GRBI MEST IN TRGOV NA SLOVENSKEM, Slovenska matica Ljubljana, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1988
- Pajin, Dušan: VREDNOST NEOPIPLJIVOG Susret Istoka i Zapada nova era, Dečje novine 1990
- Puhar, Alenka: PRVOTNO BESEDILO ŽIVLJENJA, Oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stoletju, ČGP Delo - Globus Zagreb, Ljubljana, 1982
- Schroerer, Franz: Propstei- und Wallfahrtskirche MARIA SAAL, Kunstverlag Hofetter 1989
- Sedej, Ivan: LJUDSKA UMETNOST NA SLOVENSKEM, Mladinska knjiga, Ljubljana 1985
- Sedej, Ivan: STO NAJLEPŠIH KMEČKIH HIŠ NA SLOVENSKEM, Prešernova družba, Ljubljana 1989
- Trifunović, Lazar: JUGOSLAVIEN KUNSTDENKMALER von der Vorgeschichte bis in die Gegenwart, Jugoslovenska knjiga, Beograd 1988
- ENCIKLOPEDIJA LIKOVNIH UMETNOSTI, 3 Inj - Portl, Jugoslovanski leksikografski zavod, Zagreb MCMLXIV
- ENCIKLOPEDIJA UMETNOSTI - o človekovi ustvarjalni domišljiji, Mladinska knjiga, Ljubljana 1967
- LIKOVNA UMETNOST, Leksikon Cankarjeve založbe, Druga, dopolnjena izdaja, Ljubljana 1985
- VELIKA ILUSTRIRANA ENCIKLOPEDIJA - ZGODOVINA, Mladinska knjiga, Ljubljana 1983
- SVETO PISMO stare in nove zaveze, Ekumenska izdaja z novim prevodom nove zaveze, Izdala in založila Britanska biblična družba, Ljubljana 1985
- SVETO PISMO nove zaveze, Jubilejni prevod ob štiristoletnici Dalmatinove biblije, Izdala Slovenska pokrajinska škofovska konferenca, Ljubljana 1989
- več avtorjev: Umjetnost na tlu Jugoslavije GOTIKA U SLOVENIJI I HRVATSKOJ, Jugoslavija / Beograd, Spektar / Zagreb, Prva knjižna komuna / Mostar 1984
- več avtorjev: UMETNOSTNI ZAKLADI JUGOSLAVIJE, Jugoslavija / Beograd, Državna založba Slovenije / Ljubljana 1970
- več avtorjev: ETNOGRAFIJA POMURJA, Pomurska založba, Murska Sobota 1967
- več avtorjev: RANI SREDNJI VEK - Uobličavanje evropske kulture, Jugoslavija, Beograd 1976
- ZAKLADI SLOVENIJE, Cankarjeva založba, Ljubljana 1979

Marko Mandič

Lea Zore

O MODERNEM NAČINU IZRAŽANJA

Psiholog Anton Trstenjak v knjigi *Skozi prizmo besede* (Ljubljana 1989, stran 11) ugotavlja, da je človeška govorica mnogo več kot nekaj biološko vsiljenega, kot nekaj nujnega ali vsaj koristnega, in da se v "živi človeški govorici izraža celostna človeška osebnost".

Zelo bi si ljudje želeli, da bi bili racionalna bitja, da bi z logiko stvari sprejemali in se nanje odzivali, a velja eno samo pravilo: Človek sliši in govori s srcem. In kakorkoli posegamo v govorico, posegamo s tem v srce.

Priznati si moramo, da žlahtno in plemenito besedo v sodobni družbi zelo pogrešamo. Niso samo mladi tisti, pri katerih bi bilo mogoče kaj spremeniti. Slabo govoreča je vsa stekmovana in stekmizirana družba. V govorici mladih potem glejmo samo seizmograf ozračja. Govorica mladih je reakcija na splošne družbene razmere, kjer je izginilo mnogo topline in jasnosti, izginilo mnogo resnice in prijateljstva. Govorica mladih je torej indikator, opozorilo, da moramo stvari začeti spreminjati.

Problem spreminjanja jezika mladostnikov je toliko večji, če se zavedamo, da je naša govorica zrasla iz želje, da se doraščajoči mladostniki izoliramo od sveta ostalih, hkrati pa se moramo izkazati, afirmirati na svoj, presenetljiv način.

Problem govornega jezika nas je vzpodbudil, da smo pričeli z raziskavo govorice mladostnikov Velenja. Da bi proučevanje govorice mladih Velenja bilo čim bolj avtentično, podprto z dokazi, smo morali pridobiti gradivo - govornjena besedila mladih.

Komunikacija je sestavni del človeškega življenja in družbenega reda in se je učimo od prvega dne življenja. Zato smo tudi sklenili pridobiti za proučevanje govora besedila otrok, ki hodijo v vrtec, so v nižjih ali višjih razredih osnovne šole ali pa obiskujejo srednjo šolo. S pridobitvijo tega gradiva je bila mogoča primerjava in ugotovitve o različnosti izražanja v različnem starostnem obdobju.

Z različnimi metodami smo pridobili:

- skrivne posnetke spontanih pogovorov
- pisne, monološko oblikovane sestavke
- posnetke govora v namerno izzvanih situacijah
- posnetke pogovorov z nama

Pridobili smo veliko gradiva za raziskovanje in s tem je bilo naše terensko delo opravljeno. Pridobljena besedila smo zapisali in jih pričeli proučevati. Pomagali smo si z literaturo, ki obravnava posamezne jezikovne ravnine in zvrsti jezika. Nazadnje pa smo po analitični poti raziskavo sintetizirali in z dokazi ovrednotili predpostavljene hipoteze.

Navajamo primere besedil.

OTROŠKA GOVORICA

V vrtcu sva se z otroki igrala in se med igro z njimi pogovarjala, zato sva v posnete pogovore vključena tudi midva. V dialogu sva označena z velikim S.

S: Kaj rišeš?

A: Sup3rmêna.

S: Ka pa dela sup3rmen?

A: Leti.

S: Kam pa leti?

A: A veš, a ti sploh veš, gdo je ... j3s s3m že gledu sto sup3rmenih risank.

S: A to so risanke?

A: Pa filmi so tut loh.

S: A sup3rmen rešuje ljudi?

A: Ja, rešuje, ja, pa ma, pa ma, pa ma, pa ma, pa lah leti, pa lah, pa ma vesólsko moč!

S: A še veš kej o sup3rmenu?

A: J3s znam o betmenu ... A veš, kje sup3rmen stanuje?

S: Kje?

A: Na severu. Ko je biu že mali, je tovrnak dvignu. GLASOVI. Pa je t3k silu, da gre u vesolje mamice pa atija, ko je biu mali.

S: Pa so mu dovolili?

A: Sam je šou.

S: A tep bi mamica dovolila?

A: Ne, s3 j3s ne bi šou. S3 to, s3 to, sploh ni ž iveu, ampak to so sam posnemali.

Pri otroški govorici je vpliv družine še zelo velik. Pri večini otrok iz srbohrvaško govorečih družin se v pogovoru s sovrstniki čuti družinska govorica.

- J3s ZNAM o Betmenu.

V otroški govorici je še pogosto prisoten dialekt, kar se v času šolanja zmanjšuje. Otroci od starejših vrstnikov prevzemajo njim nerazumljive kletvice, besede, ki jih smešno izgovarjajo. Tvorijo tudi nove besede, ki pa se zelo hitro pozabijo, saj so trenutne. Všeč jim je nenaavadnost in zven, pa ritem in rima.

MLADOSTNIŠKA GOVORICA

Odločili smo se, da bomo govorico mladostnikov Velenja razdelili v tri stopnje, plasti, glede na kakovost izrazov:

VISOKA, SREDNJA, NIZKA GOVORICA

Skica!

Zanimivo je, da je v govorici mladostnikov ravno leksika tista, ki ima razločevalno funkcijo. Oblikoslovni in skladenjski pojavi pa so enaki v vseh treh plasteh. Zagotovo ne moremo reči, da je v visoki plasti govorce mladostnikov prisotna večja skrbnost in oblikoslovna ter skladenjska dovršenost kot v nizkih plasteh.

Visoka govorica:

- J3z bom tebe še nekam poslala!

Nizka govorica:

- J3s te bom poslau u tri pičke mat3rne!

Za nekatere imajo vulgarizmi veliko ekspresivno moč in ne morejo izraziti svojega čustva brez njih, čeprav se to da. Govorec določene stopnje uporablja tudi izraze drugih stopenj, če se prilagaja sogovorcu. "Kurba" bi v pomenu kletvice ali medmet brez težav izrekel vsakdo, ki pripada najnižji plasti. Kdor pa ima težave pri izrekanju "kurba", bi v situaciji prilagajanja uporabljal izraz "kura".

Skica!

Govorec ne uporablja vulgarizmov. Sogovorec jih. To je impulz za hierarhično enakovrednega govorca, da prične uporabljati le-te. S tem se je govorec poistovetil s sogovorcem. Poistovetenje poteka tudi obratno. Prilagajanje sogovorcu je med mladostniki nujno, ker jih go-

vorica zbližuje, združuje, jih dela drugačne, posebne, predvsem pa jim daje občutek, da so enaki in da se razumejo. Prilagajanje sogovorniku je zelo očitno med učenecem in učiteljem. Učenec izbira besede, ki so primerne ušesom hierarhično višjega učitelja. Odreka se svojim posebnim besedam, izmislekom, vulgarizmom, ker je učitelj hierarhično višji, ima večjo moč in vpliv.

Navajamo primere visoke, srednje in nizke govornice.

VISOKA GOVORICA

V KSC-ju

A: K3k kej ž iviš? Ka si k3j delu?

B: Na Brigade lepote s3n šou.

A: Pa je sup3r blo?

B: A veš k3k, s3 sem še zd3j čist. Veš, k3k se začne, ne, to ni povedu Repnik. T3kle smo čakali tam, a ne, pa se t3k odprejo vrata u dvorani, pa pride v3n, dva tipa, pa p3rfura voziček, a n3, un v3lek, ko ga majo u bol3ncah, t3k mal krvavo. Folk se umakne, j3s bedak pa k3r bulim tam. Pa mi baba t3k pokaže na voziček, t3kle mrtvo hladno. Po s3m se pa ulegu na vožek, pa so noter pelali. Ful jebito. Po pa t3k po hodnikih hodiš not pa na usakem takem križišču stoji en tak otmen. Ful je dob3r, ful. Po s3m pa gledu Repnika. Ded je pa skos stal tam p3r vratih pa gledu. Konc je pa ubitač3n, ful. Ko je obdukci-ja. Pa se spet p3rpele tist vožek, pa lutka gor. Pa je zlo dobra maska, t3k da ne veš. Pol pa t3kle dohter noš u glavo zapikne, pa uzame temenico v3n, možgane v3n potegne. A veš k3k. Pa plin so prej spustili, da je pol smrdelo po enih mrličih, po telesih splesnenih.

A: Blek.

B: A veš, k3k špilajo, ej! Bedaki so! Norci. Sam buliš lah, sam gledu s3m.

SREDNJA GOVORICA

V ŠOLI

A: Gagi, a ti poznaš Mojco?

B: Ja, t3k no.

C: In?

A: Pa ne t3k oredu?

D: Zadne cajte jo sam z Iblakom vidim?

B: Ja, t3k no.

A: A Mojco z Iblakom? S3 mi je praula čeri o enmu Iblaku.

E: Kir je sploh to?

B: Bolš, ne si ga želet spoznat.

C: Biu je tako dete, da boh pomagi.

D: S3 taki so najhujši.

E: A hodi u drugi letnik, al ka?

B: Ne, ne več.

D: Ne hodi več u šolo?

C: Ja, u Cele.

A: A je luškan?

F: Ja, lep je!

C: Prijet3n dečko.

B: A veš take lepe, masne, rascepane, douge lase ma. Prijetno ga je pogledat , ko se nasmeji, a veš.

A: Ja, ka potem?

F: Ma take fajn svinske čeule, po mu pa rečeš, naj se sezuje, ti pa takoj žau rata, ko ma še enkrat bol svinske štumfe.

B: Ja, evo, enkrat je k men p3ršu, a n3, ja, a veš, kak je, un se k3r t3k povabi na obisk. A veš, j3s s3m ga t3k, t3k

normalno poznau, kao, a n3, pa sma šla ene parkrat sku-
pi domou, a n3. Po pa, ne vem, ker mu je povedu, da s3m
j3s bolan. Pa pride. A veš, j3s uno ful, to je blo lani en-
krat, a ne. Pa se un na vratih p3rkaže, mama gre otpret,
un sam, a je Miha doma, ne še, je reku, če je Gagi doma.
Un pol k3r uleti not3r pa pride, j3s s3m glih jedu, pa pride
u sobo, pa un k3r t3k sedi tam, a veš, u tistih supergah,
pa j3s t3kle gledam, pa s3n reku: " Čuj, pa dej lejga, p3r
nas se sezuvamo, a n3!" Pa t3k fukne tiste dve, kurba, pa
mi je blo že k3r žau, da je, kurba, je dau une superge.
Kurba, s3m mislu z3ka nima...Pa se un usede gor na ono
postlo, a veš, j3s bolan, un pa s tistimi svinskimi kaubo-
jkami. Use mi je mama sterilno delala, kurba, j3s s3m
sam t3kle gledu, ooo.

A: Sam...

B: Mojca je budala ratala.

C: Ja, čudna je.

D: J3s ne vem, k3k bo nardila.

B: Pa d3j, če je fukjena mal. Zadnič u Stiskarni, a veš,
je tam enmu, je rekla: " Kurba, trip mi je na tla padu." Pa
so se, ene pet tipou se je fuknalo na kolene, pa iskalo
trip, a veš, ke je, a veš, po so pa najdli sam neke tablete,
ka j3s vem ka, neke na tleh.

A: Sam, ona je že dougo taka, že eno leto je taka.

C: S3 ona ne more dougo z enimi.

A: Ja, s3j u tem je njen največji problem.

C: Žau mi je, bre, dušo.

A: Poglej, s3j midve sva ble učasih velik skupi, zd3j pa
grem, ka j3s vem, enkrat na mesec tja.

B: A veš, ka ti j3s povem, Mojca je eno tako tele in to
v3lko tele.

A: Ja, sam je boga, a veš kaj, taka labilna osebnost je.

B: Ja, ja točno to. Tako tele v3lko je. Ko pride, ko pride u Stiskarno, pa takoj se hoće z najvećjimi džeki družiti. Točno to, vežda, po pa, una je na sceni, kurba, v3jž da, un jo pa nategne, nategne jo pa glih usak. Tis, ko ma dve minuti cajta, jo nadglumi, t3k, da una še ve ne. Po pa una pametna, vežda, pa tole, pa rok3nrol, po pa, vežda, to pa more bit seks pa drags, po pa nima pojma sploh, ka una požre. K3r šopa se.

A: Njej je edino na svetu, je pomembno, da se druží s takimi, ko so tisti hip na tisti sceni popularni. In potem lahk nardi, karkoli ji bo kir kej reku.

B: Al pa ji da ed3n trip, pa ji reče: " Na, l3jo, a boš en bombon?" Pa reče una: " Ja."

CMOKANJE.

E: Pa vosek jé, to t3k veš. Pa čigumije si je zažigala. Po'pa je dala not3r vijolčasto barvico, t3k da je biu barvan čigumi.

B: L3jso, zaka si prevrgla moj stou?

F: Zato, da majo firpčni ka uprašat.

NIZKA GOVORICA

A: Ajt, bre, u pizdu mat3rnu seljačino!

B: Fak ju, bejbi!

A: Šuti, l3jga, mali.

B: Opičeni konju!

A: Marš u pizdu mat3rnu, kmetauz3r!

B: Jebi se stara!

A: Kurba, jo je nategnu.

B: L3jo, mala, ko boš mela zobe na pizdi!

A: Ma, ne mi fukat.

B: C3rk3n!

A: Ful špon.

Oglejmo si še šplosne ugotovitve o modernem načinu izražanja v Velenju.

GLASOSLOVJE

V sistemu govorice mladostnikov Velenja je zelo veliko delnih in popolnih redukcij. Na glasovne redukcije vpliva pogovarjalnost, pokrajinskost in obvezna velika hitrost govorjenja.

- štopu, jamru, mogoč, hotla, štir, domu (popolna redukcija samoglasnikov)

- št3rnajst, kam3rkoli (delna redukcija samoglasnikov)

- zmišlevali, vela, ka, luškan (popolna redukcija soglasnikov)

- tis, lah, čak, posebi, tule, k3k, kjer, s3, zd3 (redukcija, onemevanje, poenostavitve).

Redukcije, poenostavitve in onemevanja kažejo na sproščenost govora in govorcev. Ti pojavi prizadevajo predvsem samoglasnike, ki prehajajo v polglasnik ali čisto onemijo. Nihče ne rabi v nedoločniku na koncu -i (de-lat), ta odpade tudi v velelniku (nes) in v glagolskih oblikah onemeva sredi besede (vidu, mahnu, a s bla). Pravzaprav sproščenost in neobremenjenost izžarevajo vse ravnine jezikovnega sistema. To jim seveda dovoljujejo okoliščine, v katerih se uporablja govorica mladih.

OBLIKOSLOVJE

Pri oblikoslovju so zanimive predvsem pogovrne oblike, kot so podaljševanje osnove, raba srednjega spola,

raba dvojine, oblikovne spremembe zaimkov, sklanjatvenih vzorcev:

- Lilike, Markota (podaljševanje osnove),
- okne (napačna raba srednjega spola),
- sma šle, boma šla, grema (raba dvojine) mešanje dvojskih morfov z množinskimi),
- kirmu, o enmu (oblikovne spremembe zaimkov),
- Karmen, Žarko, ušese (sklanjatveni vzorci so drugačni kakor v knjižnem jeziku).

BESEDOSLOVJE

Besedje je zelo zanimivo zaradi čustvene zaznamovanosti, afektiranosti, prevzetosti. V posnetih besedilih srečamo veliko posebnih besed. Navajamo nekatere od njih.

- baba, bek, begaj, bejbi, bos, budala, cajt, čao, čelau, čupa, dragička, džek, džok, faca, flasniti, fleksati, fora, frendica, ful, fuknjena, fukniti, glup, guziti, houdre, jao, jebito, kao, keš, kurba, kužiti, malinouka, matka, matkica, nadglumiti, nategniti, okej, papula, pizda, pička, preseravati, raspizditi, reperko, seljačino, sfukan, sise, stari, šaka, šipek, šit, škijati, škola, špilati, štosirati, šus, šuti, terati, tim, trip, tužno, ubitačno, uleti, začepi, zafukati, znajem, žabetino, žnudrau. Besedje mladostnikov Velenja smo podrobno razvrstili v nižje pogovorne, vulgarne, tujejezične besede, tujke, dialektalne besede.

TUJEJEZIČNI IZRAZI

Srbohrvaške besede in morfemi:

- sise, stari, šaka, šipek, šit, škijati, škola, špilati, štosirati, šus, šuti, terati, tim, trip, tužno, ubitačno, uleti, začepi, zafukati, znajem (srbohrvaški izrazi). Te besede

so povečini ohranile izvorno podobo in naglas: ajt, begaj, bre, budala, cigo, cura, duša, evo, gužva, jao, kao, kužiti, obuka, seljačino, sise, šaka, škiljau, škola, šuti... Ponekod pa so srbohrvaškega izvora samo posamezni morfemi - leksikalni, oblikoslovni ali oblikospreminjevalni: Dragička, primaj, uleti, začepiti. Tudi srbohrvaške besede so v govorici mladostnikov Velenja podvržene spreminjanju osnovnega besednega pomena. Taki primeri so: gužiti, žabetina, krastavica, čupa, ubitačzn.

Angleški in nemški izrazi

Angleški izrazi so veliko bolj pogosti od nemških in nekoliko manj od srbohrvaških. Angleški izrazi so citatni in polcitatni: bos (boss), bejbi (baby), draks (drugs), džek (jack), fajn (fine), fer (fair), frent (friend), ful (full), keš (cash), kul (cool), okej (O.K.), seks (sex), šit (shit), tim (team), valentajn (Valentine)... Angleški izvor je očiten tudi v prilagojenih besedah: frendica, totalno... Nemški izrazi. Primeri bi bili: cajt, fot3r, furati, laufati, štumfi, mnogo manj jih je kot angleških.

Drugi izrazi

Zastareli izrazi (po SSKJ): glup, matka, slično. Nižje pogovorni izrazi po Slovarju slovenskega knjižnega jezika: dohtar, firpčen, jamrati, špilati, špricati, šimfati, zrihtano. Vulgarni po Slovarju slovenskega knjižnega jezika: drek, fukati, kurc, jebati, pička, pizda... Tujke: diverzantski, flegma, inštrukcije, labilen, obdukcija, popularen, porcija, tekst.

Dialektni izrazi: al, vejžda, tota. Pri besedah bi bilo zanimivo pokazati tudi sinonime:

- šus = špan = kajla
- štumfi = zokni = nogavice
- superge = teniske = adidaske

- tušica = stara = učiteljica
- tim = klapa = družba
- glup = fukjen = kretenast
- džoki = denar = keš

NEKATERE BESEDE ZELO IZSTOPAJO PO TVORNOSTI:

fuk	'spolni odnos'
fuk-a-ti	'spolno občevati'
fuk-j-en	'neumen, nor'
fuk-lj-a-ti	'piti; spolno občevati'
fuk-n-i-ti	'vreči'
na-fuk-a-ti	'nastradati'
po-fuk-an	'nepriljubljen, brezvezen'
po-fuk-a-ti	'opraviti, spolno občevanje'
po-fuk-ek-0	'izmeček'
s-fuk-a-ti	'pokvariti, uničiti'
za-fuk-a-ti	'zafrkniti'
za-fuk-an	'zategel'

jeb	'spolni odnos'
po-jeb-a-ti	'opraviti spolno občevanje'
pod-jeb-av-a-ti	'zahrbtno zafrkavati'
za-jeb-an	'težek, prevaran'
za-jeb-a-ti	'zafrkniti'

pizd-a	'žensko spolovilo'
pizd-ar-ija	'izraža nezadovoljstvo'
pizd-ek-0	'nagajivec'
pizd-i-ti	'jeziti'
na-pizd-i-ti	'nahruliti nekoga'
na-pizd-j-en	'okregan'
po-pizd-i-ti	'znoreti'
raz-pizd-i-ti	'razjeziti (se)'
raz-pizd-j-en	'razjezen', '(nekaj) raznesti'
s-pizd-i-ti	'pobegniti', 'ukrasti'

Iz morfemološke razčlenjenosti je opazno, da je pogosta besedotvorna sestava s predponami za-, po-, s-, raz-, se-, pod-. Te predpone imajo ponavadi pomen končnosti, začetnosti, ali pomenijo kak drug prislov kraja: pofukati (dovršiti dejanje), zajebavati (dovršiti dejanje), podjebavati (spodaj, podtalno ponavljati dejanje). Nekaj je tudi sklopov (jebito). Pogosta pa je tudi izpeljava s priponami -ati, -an, -iti, -av.

FRAZEOLŠKI IZRAZI

Frazeologeme bi lahko oblikovno razdelili po strukturi zgradbe (besedna zveza, stavek, poved). Druga možnost pa je delitev po pomenu:

1. Pomen je določljiv iz pomenskih sestavin

A veš, ka ti povem.	'Poslušaj me.'
Ne si ga želet spoznat. nekom.'	'Izraža nezadovoljstvo nad
Evo me.	'Tu sem.'
Žau mi je, bre.	'Nič ne morem pomagati.'
A d3j, d3j, d3j!	'Izraža začudenje, nezaupanje.'
Ne ga srat.	'Kaj ne poveš!'
O, Marija, pomagi!	'Nekaj ti gre narobe, izraža stisko'.
S3 bo bolš. S3 bo.	'Tolažba, čeprav ni nujno, da imaš res namero potolažiti.'
Bogo dete!	'Izražanje pomilovanja.'
K3k si?	'Včasih namesto pozdrava, vprašanje zaradi pisanja.'
D3j, nehi težit!	'Izrečeno kadar sogovorca ne želiš več poslušati.'

Ma znajem.

'To vem, sem seznanjen s tem.'

2. Pomen določajo le okoliščine (izraziti želijo pozitivna čustva in namere)

S3 ni fore!

'Nima smisla.'

A si fukjen!?

'Brezglavo se obnašaš.'

Fak of!

'Odidi, odstrani se!'

Po pa gremo naši!

'Izrazi neko brezglavo, zaletavo početje.'

O, šit!

'Izraža vsakršna čustva (intonacija)

Nimaš tri čiste!

'Dvom v modrost nekoga.'

Kidaj vani!

'Pojdi ven!'

Ne bi ti delau plavih očal.

'Služi nasvetu, da govorci ne bi tepel naslovnika.'

Šta radiš ovde?

'Zakaj se nahajaš tu?'

Meho, gasi to!

'Utihni!'

3. Pomen določajo le okoliščine. Uporabnik teh frazeologemov ima namero žaliti, zmerjati, preklinjati in blatiti. Teh frazeologemov v višjem pogovornem jeziku ni. Tam se žali in zafrkava predvsem z ironijo in metonimijo ali pa z intonacijo glasu.

Mamu ti vidim, smrdljivo!

Jebemti!

Marš u rit!

P3jt u kurac!

Te bom t3k nabiu, da si boš šou k3r kruh kupit.

Ti mamico u pižamicu u črno jamicu naturim.

B3jž u pičku mat3rnu!

Vako, daj več tu pikadu jednom!

Majke ti ga spalim, brezobrazne!
 Kat mi je pusta, strpam ti ga u usta!
 Kaži dragička! Vidi ti se pička.
 Jebemti mater, kilava!
 Smrdžo hudičou!
 Konju opičeni!
 L3jo, mala, ko boš mela zobe na pizdi!
 Sunce ti jebeno nabijem!
 Zd3rki si ga!
 Jebem mu tetku!
 Jebo te Hitler!
 Pička ti mat3rna!
 Pička ti smotana!
 Kučkin sine.

Analiza kaže, da je za višje oblike govorice mladostnikov Velenja značilna raba frazeologemov prve in druge skupine, za nižjo govorico mladostnikov Velenja pa predvsem iz tretje skupine. V skupini dve bi se še nekako dalo poiskati povezave z realnostjo, vsaj na ravni metonimij. V skupini tri pa ni nikakršne pomenske zveze. Obstajajo le okoliščine in čustveno močno ekspresivni izrazi, ki kažejo ubesedovalno metaforično revščino, kjer so bistvena prvina močno negativna čustva. Tretja skupina frazeologemov se uporablja, kadar zmanjka človeku besed, da bi se pogovorno izrazil, nekaj izpovedal z besedami; naslovnik dojame, da ga govorec blati, psuje in izraža splošno ali konkretno jezo in negodovanje.

Govorci prve skupine pa uporabljajo fraze zato, da bi govor skrajšali, ne pa zato, ker bi jim v besednem zakladu zmanjkalo besed, s katerimi bi ubesedili svoje hotenje. Frazeologemi prvi skupine so iz slovenskih, angleških in deloma iz srbohrvaških sestavin, frazeologemi tre-

tje skupine pa so predvsem srbohrvaški. V Velenju živi izjemno visok odstotek prebivalcev iz drugih jugoslovanskih republik. Slovenci kot Neslovenci so uporabniki tretje skupine frazeologemov, kar je seveda razumljivo. Ni pa mogoče odgovoriti, zakaj za slabšalne pomene, zmerjanja, kletvice, žaljenje rabijo srbohrvaške izraze, in zakaj ne rabijo angleških, nemških, slovenskih. Zelo pa bi bila zanimiva kulturološka in sociološka analiza razmer v Velenju. Prva in druga skupina frazeologemov zelo očitno spodbujata poslušalce k dialogu, zadnja skupina pa naslovnika "zabije", utiša in grobo žali. Določeni dialogi in tudi oblikovani sestavki izražajo visoko stopnjo nevrotičnosti in napadalnosti. Mnoge vrednote so v krizi, med njimi tudi jezikovno kulturne.

SKLADNJA

Magnetofonski posnetki kažejo veliko domišljije, svobode in igrivosti tudi pri stavčni fonetiki. Ritem je razgiban, izogiba se monotonosti in večnemu ponavljanju zvočnega dolgočasje. Razgibanost ritma dosegajo z dolžino stavkov, besednim redom, stavčnimi poudarki in predvsem s čustvenimi reakcijami, živim zanimanjem in s prizadetim oblikovanjem sporočila.

Besedne zveze:

- samostalniške (pička smotana, zvezek za kontrolne),
- pridevniške (ful svinske)
- glagolske (p3rpraulena use nardit)
- prislovne (mal cenaj).

Samostalniške in pridevniške besedne zveze so precej pogoste. Pogost pa je tudi spremenjen besedni red ali inverzija. Povedi so priredno ali podredno zložene:

večstavčne so pri govorjenju mnogo pogostejše od enostavnčnih, pri pisnih besedilih pa je ravno obratno. Primeri iz govora:

- Je reku, da niti nima časa, da bi na uro pogledu.
- Ja, res je to, Tanja, to je res, sam recimo, če pa si tak, da maš mal bol papulo dougo, pa če se na začetku kaj zamiriš, po se pa čudne stvari dogajajo.
- Pa se srečata enkrat na maturantskem, pa mu je hotu plačat za inštrukcije, pa mu je reku, da mu bo pol plaču.

Povedi so pogosto zelo dolge. Vendar te niso preveč zapleteno zložene z zapletanimi vezniškimi in pomenskimi razmerji. Pomenska določljivost je ponavadi enostavna. Včasih pa se zgodi, da se v predolgihi povedih preskakuje od ene teme k drugi in na koncu ni več izrazne in pomenske celote. Ker pa ima govorica mladostnikov Velenja zelo rada poenostavitve in krajšave, je veliko tudi enostavnčnih nepopolnih povedi (Prijetn dečko.).

Po vsebini so povedi pripovedne, vprašalne, velelne, želelne, vzklične.

- Pr3j smo dneunike urejevali.
- A majo manjše porcije tut?
- Na l3jo, bonbon!
- Ko bi ratali taka fajn klapa!
- Ne reč!

Zanimivo je bilo opazovati besedni red v govorici mladostnikov Velenja. Okoliščine zahtevajo veliko hitrost govora, še posebno v večji družbi, kjer hitro prehitevajo drug drugega in niso prav nič potrpežljivi. Zaradi naglice se poruši knjižni besedni red. Besedni red pa se ruši tudi zaradi členitve po aktualnosti. Ta namreč določa,

kaj je v ekspresivni govorici jedro, kaj izhodišče in kaj prehod.

- Da še una ve ne.
- Pa je sup3r blo?
- Doht3r možgane v3n potegne.
- A majo manjše procije tut?
- Ne vem, ne vem j3s.
- Bi mogla še dva dobit.
- Si nora ti mal?
- Sma se o smučanju pogovarjala.

Za govorico mladih Velenja je značilno tudi nepričakovano spreminjanje stavčnih vzorcev v povedi (odstopanje od semantično pričakovanih in logičnih struktur). To se dogaja, ker govorec ne zastavi pravilno povedi glede na propozicijo, ko pa to ugotovi, se želi popraviti. Druga možnost pa je, da stavek glede na propozicijo pravilno zastavi, vendar potem na hitro želi povedati še kaj dodatnega.

PRIMERJAVA NAŠIH UGOTOVITEV S STROKOVNO LITERATURO

PREDSTAVITEV GOVORICE MLADIH VELENJA V PRIMERJAVI
Z ZNAČILNOSTMI SPLOŠNO POGOVORNEGA JEZIKA

Govorico mladostnikov Velenja smo primerjali s splošnim - pogovornim jezikom. Navajamo primere, ki so skupni obema jezikoma, dodajamo pa še tiste, ki so specifične za govorico mladostnikov Velenja.

Glasovne značilnosti

Glas I se izgubi na koncu besede v nedoločniku (de-lat), v velelniku (nes, nesmo), v prislovih, veznikih, predlogih, členkih (zarat, nek...), v določni obliki pridevnika z določnim členom TA (ta mlat). V sredi besede se izgubi samo, če je glagolska pripona (mahnu). I se pogosto izgovarja kot 3. Glas E se izgubi, če je E glagolska pripona (vidu, vidla). Pogosto se izgovarja kot 3 (sup3r, ed3n). Na koncu besede večkrat odpade (bolš). Soglasniški sklop LJ se izgovarja kot L (Lublana), kar za splošni pogovorni jezik ni značilno.

Poleg glasoslovnih pojavov, ki jih našteva Jože Toporišič in so značilni za knjižni pogovorni jezik, so bili v govoricah mladostnikov Velenja opaženi še ostali:

a) samoglasniške popolne redukcije glasov A in O (jam-ru, mal)

b) samoglasniške delne redukcije glasov A in O (k3r, kam3rkoli)

c) samoglasniške spremembe fonemov: I > A (rukvalo)
O > U (un)

U > O (oredu)

d) soglasniške popolne redukcije glasov J, N, T (zmišlevali, sraje, masne)

e) spremembe fonemov soglasnikov K, M, N, V (boh, šimfala, bombon, sma)

f) krajšanje besed na koncu (tisti > tis, lahko > lah)

g) krajšanje besed v sredini besede (tukajle > tule)

h) zamenjava vrstnega reda fonemov (manjše > majnše)

i) vrivanje polglasnika (pri > p3r, dobro > dob3r)

j) postopna redukcija (kako > kak > k3k)

Te značilnosti so posledica govornega prilikovanja glasov ali pa izhajajo iz narečja.

Oblikoslovne značilnosti

Toporišič navaja malo značilnosti. Prav vse veljajo za govornico mladostnikov Velenja. Poleg teh pa se pojavljajo še druge:

a) napačno sklanjanje množinskih samostalnikov (kolena, ušesa)

b) daljšanje osnove s K ali C ali OT (Lilike, Karmence, Žarkota)

c) namesto samostalniških zaimokov uporaba pridevniških zaimkov (p3r kermu)

d) vpliv srbohrvaščine (jebem ti tebe)

e) uporaba posamostaljenih pridevnikov zaradi poenostavitve (kulturni, maturantski)

f) netipična vezava pridevniškega obrazila na besedotvorno osnovo (tušica kretenasta)

g) oksimoroni (fajn svinske čeule)

h) napačno stopnjevanje pridevnika (bol dob3r)

i) posebno mesto FUL (ful dob3r, ful fajni, ful je blo)

Ivo Stropnik:
ANTOLOŠKI SONETIZEM
JERNEJA ROJA

Naša povojna literarnozgodovinska vzpostavitev je bila pri presoji in antološkem sprejemanju literature, ustvarjene med osvobodilno vojno in neposredno po njej, velikokrat dobesedno pristranska. V tem smislu je bila apriorni prisiljena zamolčevati med drugim tudi pesniški fenomen Jerneja Roja (1828-1988), ki se je v petdesetih letih s samosvojo nesanjsko pesniško resničnostjo radikalno in malodane provokativno razvil v dejavno pesniško osebnost med takratno mlado generacijo, ki je ob svojem nastopu obudila intimizem in v slovenski liriki še ohranjala metaforične romantizme. (Prim. lit. 1)

Rojevo izobčenost iz prve povojne pesniške generacije, ki z vidnejšimi imeni Zajc, Strniša, Taufer seže vse tja do modernejšega nadrealizma, izoblikuje pa se v času razkrajanja pesniškega iluzionizma ob kolektivnem nastopu t.i. "skupine štirih", ne moremo niti približno pripisovati pesnikovemu netalentu, marveč v prvi vrsti družbenemu okusu, ki je delno zaradi neizbrisljivih vojnih travm tudi v besedni umetnosti nove družbe programiral nastavke socialističnega realizma. Roj v svojih sonetih ni hotel črpati tem neposredno iz narodnoosvobodilne revolucije in ni šel v korak z angažmajem brigadirske "kramparske poezije" mladih graditeljev. Tako razumljena umetniška antioportunost je v Roju našla specifično osamljenega nasprotnika družbeno zavzete pesništva, zagovornika drugačnega herojstva in drugačne resničnosti. Oboje, heroizem in resničnost, se

je stapljalo v vitalni drži subjekta, ki prave zmage doživlja šele zunaj duše, v aktualistični prisotnosti, in nikakor ne na opozicionalnem begu, ki mu je bil v pesniški kreativnosti očitan. Torej je zanj značilna objektivna strast življenja, ki je mladostno melanholijo kmalu zamenjala s pesniško istočnico poltnosti, zmagovalni lirski utrip revolucije in svobode pa do surovosti dehumanizirala z naturalističnimi opisi osvobajanja individua. Rojeva depoetizacija sloga se je razvijala predvsem idejno; pesniško formo brez večjih odstopanj kmalu stabilizira na sonet, metaforično pa je podlegel tudi Balantiču, čeprav brez globljih idejnih vzpodbud.

Za uvrstitev med t. i. "šaleško ibidemstvo" v razvoju slovenskega slovstva govorita vsaj dva razloga. Matično biografski in domovinsko rehabilitacijski.

I.

Jernej Roj, s pravim imenom Karel Klančnik, se je rodil 13. oktobra 1928 v Šoštanju. Po končani gimnaziji, ki jo je uspešno zaključil v Celju, je naprej na beograjski akademiji dve leti študiral filmsko režijo, po njeni razpustitvi pa se je v Ljubljani vpisal na pravno in filozofsko fakulteto; "kasneje si je po končani šoli za zunanjo trgovino izbral trgovski poklic, zapustil mesto knjižničarja v Šoštanju in se preselil v Celje. Od leta 1962 je živel v Zahodni Nemčiji kot novinar, publicist in komercialist." (Ovsec, gl. n. v. 2) - Umrl je avgusta 1988. leta. Pokopan je v Podkraju pri Velenju, nasproti grobu Karla Destovnika - Kajuha.

Prve Rojeve pesmi, še docela mladostne in v izrazitem impresionističnem slogu, zasledimo objavljene v celjski dijaški Iskri v šol. letu 1946/47, ki jih je napisal kot osemnajstletni gimnazijec. Kasneje je revijalno nastopil z ob-

javami manjšega obsega le še v Mladinski reviji, Mladih potih, Borih in Sodobnosti.

Pesem Istra, objavljena v februarški številki Borov, reviji za književnost in kulturo leta 1955, je predvidoma starejšega datuma, iz obdobja pred samozaložniško pesniško zbirko Patetični poem - Pomladni poem (Ljubljana, 1953).

ISTRA

Beli prebeli galebi
v razpetih vodnih laseh -
sončni zaton.

Rdijo valovi.
Goreči oblaki
in kri ob čereh.

Smeh morja v tišino...

Napete brazde ravne gladine
vse do obzorja.

Veter orje in seje.
Zemlja - to so skale,
a morje je njiva, ki hrani.

Tam daleč, kjer zamirajo pogledi,
nebo se vse v zlatu preliva.
Tam daleč na drugi strani
so tuje obale.

(Bori, 1955)

Knjižno je Karel Klančnik - Jernej Roj nastopil trikrat. Svojsko je zabeležil prelomno leto lirskega "deziluzionizma" (Paternu, 1), ki ga je na Slovenskem prav v letu 1953 s programskim intimizmom in načelom subjektivizacije v liriki vzpostavila pesniška četverica - Kajetan Kovič, Ciril Zlobec, Janez Menart in Tone Pavček - v svoji znameniti zbirki Pesmi štirih. Sestop realistične poetike pa je pred tem napovedoval tudi literarni projekt, ki ga je kolektivno pripravljala Jernej Roj. "Slovenski javnosti je namreč še danes neznano dejstvo, da je Jernej Roj še s tremi drugimi pesniki sestavil prvi pesniški povojni almanah (1951-1952) štirih avtorjev, ki bi moral iziti pri Cankarjevi založbi pod urednikovanjem Ivana Skuška, tudi pesnika. Pri tem almanahu /sta/ poleg Rojevega brata Jožeta /Klančnika sodelovala še pesnika Albin Šivic - Bert in Janez Ovsec/. Izid te knjige je bil pripravljen. Ocene so bile dobre (zelo pohvalno se je o njem izrazil tudi Kocbek...). Tiskanje Almanaha pa se ni premaknilo z mrtve točke /.../ in čas je potekal v nedogled. Presenečeni smo izvedeli, da se tiskajo Pesmi štirih, naš Almanah pa se je "izgubil" v arhivu. Tako smo se znašli vsak s svojo samoto na pustih življenja. Na Karla je neljubi dogodek vplival kakor tuš in ga storil še bolj zagnanega in ustvarjalnega..." (P. Ovsec, n. v. 2).

28. junija 1953 izda Jernej Roj v samozaložbi (v nakladi 400 izvodov) svojo prvo pesniško zbirko s pomenljivim naslovom PATETIČNI POEM - POMLADNI POEM.

Prvi del zbirke (Patetični poem) prinaša v razdelku **V tišino viharja** 4 cikle (v vsakem po tri pesmi z uvodno istočnico/motom). Gre za pesmi, delno še zavezane realistični poetiki, napisane v letih 1848-1952. Pesmi še ne poznajo tako občutnega radikalizma, ki kasneje, v Pomladnem poemu, že preidejo v provokativni (mišljenjski) delikt.

Romantični zanos "Nekoč proniknem do spoznanja", ki je postavljen na čelo prvega razdelka zbirke, uvaja patos, ki je že v naslovih (Bodi pesem, Poletni soneti, Jesenska romanca, Zdravica) soroden primarnemu liriziranju. Slastno pollaščenje življenja "Vihar sem, ki sile prešerno razdaja / in jadro, ki večno krmari v pristane. / Otrok sem, ki s smehom srca osvaja / in gnev, ki ruje laži in nič ga ne gane" uvaja že prvi cikel Bodi pesem (obj. v ŠI, 152-4), ki ni več generacijsko optimističen. Pesmi prehajajo v ekspresionistično subjektiviteto, lirski subjekt je že na samem začetku ranjen. V ciklu Poletni soneti je "jesenska slutnja v zrelem semenu", tematski razpon slogovno poseže nazaj, mladostna romantična razdvojenost se še ne preneha, rahlo melanholično izpoved pri-taji ljubezenska refleksija... "Med hojo si spustila k tlom obleko."

Tudi v ciklih **Jesenska romanca** in **Zdravica** zvestoba sonetnemu verzu še ni očitna.

Drugi del pesnikovega prvenca (**Pomladni poem**) pri-naša v razdelku "Moje okno je odprto na stežaj" štiri no-ve cikle, ki so bili napisani v sorazmerno kratkem času, od 13. maja do 13. junija 1953. Uvaja jih provokativen uvodni moto: "Vihari družbene pregrade! / Da vznikne duh, telo naj propade."

Antološki prvi cikel "Obrežje mladosti" vsebuje vse pomembnejše elemente za iluzionistični razkroj med mlado pesniško generacijo petdesetih: subjekt se zate-ka v mladost. Samo mladost, otroški spomin je lahko v danem trenutku izhod intimistu. Vendar še vedno z izhodiščem v vojni preteklosti, čeravno antitetičnim do osvobojevalnega in umetniškega pomena - v primeru te enote - celo kajuhovstva. Militaristična zmaga ne osvo-bodi resničnosti in sanj otroške duše - "Otroci so jo slu-tili po vojni... - Še veš, kako odvrgli smo orožje... - Naš "Zbogom" je nasvidenje orožje... - Naš sanjski svet pre-

raslo je grmovje / in mnogih ni, ki so se tu igrali.”

Skratka, kratek rez med “lepimi sanjami”, ki jih izpostavljeni sentenčni verzi, sedaj vse pogosteje uvajanega soneta, postavljajo v uporniško držo nasproti družbeno iluzornemu vzhičenju. Pesmi iz tega cikla imajo zaradi verjetne šaleške lokalizacije še dodatno antološko vrednost.

OBREŽJE MLADOSTI

1

Mladost. Ob temni vodi mlin in žaga.
Neslišno mimo so drseli splavi...
Mladost - sanjarjenje v visoki travi
in sončni jez, na njem telesa naga.

Pastirski ognji in jesenska vlaga
- mladost je bojna igra na dobravi.
Po dežju stali v mlakah smo na glavi,
lase kuštral je vetrc - sapa blaga.

Mladost je pokošeno polje v vojni.
Pa je zapel nekdo: “Lepo je biti
v tem času mlad!” in zrušil se pod streli.

A vedno so ljudje napev povzeli.

Mladosti nismo mogli fantje skriti.
Otroci so jo slutili po vojni.

2

Žerjavico je sonce v noč pustilo.
Telo vsrkava slastno vonj poljane.
Le tu in tam med drevje mesec kane.
Temen je veter, hušknil je pod krilo

in strastni prsti škrob zmeščajo v svilo.
Pomladna reka čez bregove plane
- tako te dvignem. Fanta jok ne gane.
(V pelodnem maju se je to zgodilo.)

Tesno dehteči zemlji te priljubim.

Dekle selivka je, ko ljubi vroče,
se vda ljubimcu, smeje se in joče...
In zemlja je v vseh časih jedra žena,
ki vsakomur pripada - zapuščena.

Prelamlja silen vrisk mi grudi. Ljubim.

3

Še veš, kako odvrgli smo orožje!

Prostran je svet in ozek pojmov prostosti,
o njej smo vse drugače peli v hosti,
ko nas je v zimah grelo domotožje.

Navrglo ljudstvo za nameček rož je.
Tovariš bojni, nismo brez mladosti.
Odpni čelado - še lasje so gosti.
Naš "Zbogom" je nasvidenje orožje.

Poslednji miting. Ognji plapolajo.
Kdor pije, naj zalije ljudsko vstajo!

Sodrugli smo se na sipinah zbrali.
Glej, mlak ni več, kjer plulo je brodovje,
naš sanjski svet preraslo je grmovje
in mnogih ni, ki so se tu igrali.

Poln "hemingwayevske" svobode je tudi cikel Maja. Zaključna cikla sonetov **Kavarniški obrazi** in **Popotnika v jutro** pa že uvajata tematiko sadističnega heroizma, ki do kraja razblinita spočetka samo grobo (medvojno) resničnost. Tu Roj do kraja sprevrže iluzorne sanje na temo čutne ljubezni, osvobodilnega boja in poetičnega graditeljskega angažmaja. V tem pogledu občutno preseže svojo generacijo. Etično pa s tem doseže "mišljenski delikt", ki ga kasneje navkljub veliko večji slogovni dodelanosti, v Šeherezadi celo z zamenjavo svojega "bojnega polja - krvave arene" in z orientalskimi motivi groze, pesniško ni več znal popraviti.

(...)

Med sodrgo sem našel veterana
iz slavnih dni in šla sva v partizane.
Napila sva se kraškega terana
in legla med lobanje sred poljane.

(...)

(iz Kavarniških obrazov III/3)

V letu 1953 je Jernej Roj izdal v samozaložbi še dve bibliofilski knjigi sonetov, in sicer 4. septembra zbirko Heroika (napisano med 31. julijem in 15. avgustom; izbor dveh ciklov objavljen v antologiji Šaleški ibidem I.: Moj bojni konj, str. 155-7; Volčje češnje, str. 158-160) in 11. septembra v 50 bibliofilskih izvodih že omenjeno Šeherezado (izbor dveh ciklov v ŠI: Škrlatna preproga, str. 161-3; Ples s sabljami, str. 164-166).

TEŽKA JESEN

1

Jesen kapa na pot goreče liste.
Rumeni vosek polni vrele panje.
Izprani zrak je krepko sadno žganje.
In nebes menja dnevno šleme čiste.

Zapovrstjo gremo med komuniste.
Zareze v puški so osveta zanje,
ki mrtvi so. Mi smo krožeče kanje.
Požgane žremo črne - bele gliste.

Ležimo na rebri med divjo trto.
Zobaje grozdje, čistimo orožje.
Klopotci štejejo na glas patrone
in sonce med otekle kole tone.

Iztegle sence na ravni so ožje
in ožje je srce, ki bije strto.

2

S sadovi zreli nas kmet tolaži.
Mi kašče polnimo, če je mogoče,
in praznimo jih, če se nam zahoče.
Gosti nas revež - glad kulak nam draži.

Jesen je težka - olja so pejsaži.
Hudo nam bo ob času snežne moče,
ko bo pomlad v okrilju tople koče.
Naš čas je zrel.
Nocoj smo vsi na straži.

Kurir razjaha.
Blizu so kolone
vozil in tankov, pasji krvnik z njimi,
ki sam je talce z nožem klal pozimi.

Fanfare slišimo in vmes trombone.

V sence rafali stoti so zadeli
- v stotinah bodo talci tu viseli.

3
Na ostrih kolih sonce vre - vrti se,
Škraltne zjutraj vinske so gorice.
Razsuti fantje padli so na lice.
Temne megle obrobajo previse.

Obešajo na kole jih. - Dani se.
Obzorja žro oči in tenke žice
- jeklenke nategujejo med klice.
Nabreklo kožo so prekrile lise.

Že drugo leto trta ne ovije
okrog krvavih mest. In prav v teh dneh
rodilo grozdje bo kot še nikoli.
V goricah duri so pijani moli
in polne brente - fant, dekle in smeh...

Do smrti ljudstvo se takrat opije.

(iz zbirke Heroika, 1953)

RAZSUTI LASJE

1

Razsul lase sem in odpel čelado.
 Nocoj je zimski kres in ob kaminu
 ždi mama. Nič ne ve o svojem sinu.
 Doma prižgali grčavo so klado.

In borci žgemo nad vasjo grmado.
 Tovarišem sem tuj. Ob mrzlem vinu
 pri žitnih stopah v našem starem mlinu
 vasujem.
 Ni prešlo še vse v navado.

Ozračje mehko je, nebo je snežno
 in padlim borcem dalo je odejo.
 Odjuga je in večje so izgube.
 Uporno čelo črta globlje gube.

Nocoj se splazim v vas za živo mejo
 in stisnem k ženi pretesno se - nežno.

2

Zamrznjen jez - tramovje poka, taja
 se led in plošče stiskajo zaporo.
 Doma sem skoraj. Vračam se pred zoro.
 Za zmeraj vrnemo se sredi maja.

Raz veje ivje snamem. Topla staja
 me sprejme. Voča me živina noro.
 Rezget - moj žrebec vzpne se in oporo

na mojih ramah najde in se vsaja.

Od naše hiše ozka luč se steza
čez dvorišče. Na stežaj odprta
so vežna vrata in luči gorijo
povsod. Pri nas na svet večer bedijo.

Ob oknu sem in gledam v izbo z vrta.

Zdaj streljam.
Vznak se stegneta Čerkeza.

3

S kopitom puške okenske okvirje
izbijem in ubijem Azijata
do konca. Pravkar sta ubila brata.
Kadijo se ostanki še večerje.

In z mojo ženo je imel razmerje
nekdo. Razčesnila ji je lopata
glavo. Iz ust ji gleda bela vata...
Prišel na svet oboroženi mir je.

Iztegnil zvesti jezik naš ovčar je
in deda je možganska kap zadela.
Pod jelko babica je zledenela
in hlapec - kaj bi s hlapcem -
bil že star je.

Kobil petero moja roka je objela.
Na iskrem žrebcu pnem se v mrzle zarje.

(iz zbirke Heroika, 1953)

Karel Klančnik - Jernej Roj (1928-1988) je pisal pesmi tudi v nemščini. V nemščino pa je v zadnjih letih prevajal tudi Prešerna. Njegova obsežna zapuščina še do danes ni urejena. Čaka na novo literarno presojo, in sicer v družbi, ki bo Rojevo pesniško delo znala brez politične ocene rehabilitirati v pravo umetniško vrednost svojega časa. In če je književnost res največja šola demokracije, je čas...

VIRI IN LITERATURA

- (1) Boris Paternu, *Lirika*, v: Slovenska književnost 1945-1965, Slovenska matica, Ljubljana 1967, str. 170.
- (2) Peter Ovsec, *Umrli je pesnik (Zadnje srečanje s Karlom Klančnikom - Jernejem Rojem)*, Delo (KL) 15. 9. 1988.
- (3) Ivo Stropnik, *Šaleški ibidem I.* (Antologija šaleškega pesništva), ŠR 5, Titovo Velenje 1990, str. 152-166.
- (4) Jernej Roj: *Patetični poem - Pomladni poem*, samozaložba, Ljubljana 1953, 59 str.
- (5) Jernej Roj: *Heroika*, samozaložba (bibliofilska izdaja), Ljubljana 1953, 19 str.
- (6) Jernej Roj: *Šeherezada*, samozaložba (bibliofilska izdaja), Ljubljana 1953, 19 str.

Vlado Vrbič POVRATEK V PRIHODNOST (Kultura med prestopnima letoma 88 in 92)	5
Matjaž Šalej POKRAJINSKO EKOLOŠKA REGIONALIZACIJA ŠALEŠKE DOLINE S FAKTORSKO ANALIZO	12
Matjaž Šalej USADI V OBČINI VELENJE	28
Tone Ravnikar ŠOŠTANJSKI VITEZI ALI VITEZI IZ ŠOŠTANJA V 13. STOLETJU	40
Tone Ravnikar VELENJSKI MEŠČANI V 13. STOLETJU?	54
Jože Hudales ROJSTVA, POROKE IN SMRTI PRED DVESTO LETI	72
Jože Hudales TRGOVINA V ŠALEŠKI DOLINI V 19. IN PRVI POLOVICI 20. STOLETJA	86
Damjan Kljajič TRGOVINA V ŠALEŠKI DOLINI V ODBOBU 1945 - 1970	103
Dr. Milan Ževart POSLOVILNO PISMO IVANA AHACA	113
Rok Poles ROZETE NA TRAMOVIH KMEČKIH HIŠ	121
Marko Mandič, Lea Zore O MODERNEM NAČINU IZRAŽANJA	144
Ivo Stropnik: ANTOLOŠKI SONETIZEM JERNEJA ROJA	164

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana

908(497.12 Šaleška dolina)

Šaleški zbornik / [uredil Tone Ravnikar ; fotografije Peter Marinšek]. - Velenje: Kulturni center Ivan Napotnik, 1992. - (Zbirka Šaleški razgledi ; 8)

1. Ravnikar, Tone
30877440

Po mnenju ministrarstva za kulturo RS, 415-28/92,
spada publikacija med proizvode, od katerih se plačuje 5% davek
od prometa proizvodov, na osnovi 13. točke tarife številka 3.

Zbirka Šaleški razgledi 8

Uredil: Tone Ravnikar

Izdal: Kulturni center Ivan Napotnik Velenje

Zanj: Vlado Vrbič

Grafična zasnova zbirke : Stane Hafner

Računalniško oblikovanje in stavek: Ljubiša Savović

Fotografije: Peter Marinšek

Lektorirala: Alenka Šalej

Tisk: Grafika Prevalje

Naklada: 800 izvodov

Velenje, 1992

Doslej izšlo:

Zbornik Muzeja Velenje

Prispevki k zgodovini

Šaleške doline

Škale

Dvignjeni zastor

Antologija šaleškega

pesništva

Hotenja 10

Mlinškovo berilo

V pripravi:

*Šaleška dolina v srednjem
veku*

*Hribernikova zgodovina
Šoštanja*

ški dolini

19. in 20.

li dvor

a sloven-

škega slovstva